

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
Ser. 33

Title: *Mita bhasini*
Saptapada Tika

33

Milābhāṣinī

:	Saṁśodhita	:	Title	
:	Mādhava Saranātha	:	Author	
:	:	:	Editor	
:	:	:	Year, Vols.	
:	:	:	Publisher	
33	:	Pages 15-32	:	Remarks

न्याय - वैशेषिक.

रा सं बद्धं शास्त्रकार्योतरे स्थितं ॥ आहुः प्रकरणं नाम ग्रंथं मेदं विप्रश्नित इति । लक्षणकृतो भेदा बाध बोधश्चावांत
 रप्रयोजनं । अथेदानीं विकीर्णितं ग्रंथमारभमाणं पदार्थसामान्यस्वरूपं तो निर्दिशति ॥ ॥ प्रमिति विषयाः पदा
 र्था इति । पदार्था इति सामान्यते दिशः ॥ तेषां स्वरूपं प्रमिति विषया इति प्रमिति र्वथार्थज्ञानं तस्य विषयाः प्र
 मेया इत्यर्थः । प्रमेयत्वमेव पदार्थशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमित्यप्यनेन दर्शितं ननु प्रमिति विषयत्वं पदार्थसा
 मान्यलक्षणं । केवलान्वयित्वेन प्रमेयत्वस्य लक्षणत्वायोगात् । केवलव्यतिरेकी हेतुविशेषो लक्षणमिति तल्ल
 क्षणस्याभिधास्यमानत्वात् । नन्वापि भ्रमविषयो व्यावर्त्योस्तीति चेत् न तस्य कदाचित् प्रमेयत्वात् । शुक्तिर्वा
 रजतं वा तादात्म्यं वा भ्रमविषयो रजतत्वसंसर्गो वा सर्वे प्रमेया एव । तदानीं प्रमाविषयो न भवति चेत्तर्हि पदा
 र्थानामपि प्रमिति विषयता समये अपदार्थत्वापत्तिः । कदाचित् प्रमेया एवेति । यदि तर्हि भ्रमविषयस्तथेति
 तुल्यं । किंच पदार्थराज्ञो योगिको वारोदिको वा । आद्ये भ्रमविषयस्यापि पदार्थत्वात् तद्व्यावर्तनं न ममुक्तं स्या
 त् । लक्षणेन हि लक्ष्यादन्यद्व्यावर्तते । नतु लक्ष्यमेव । भ्रमविषयस्य पदार्थशब्दान्वयत्वात् लक्ष्यत्वमेवेति । न
 द्वितीयः । रूढिर्हि सप्तपदार्था मेव सैव भ्रमस्यापि विषयः । अन्यथा अन्यथा स्यात् अनुपपत्तेः । अन्यत्र सदे
 वान्मत्र दोषाद्वातीति ह्यन्यथा स्यात् । तथापि द्वितीयेषु पक्षे सप्तपदार्थैव भ्रमविषय इति तस्यापि लक्ष
 तात् तद्व्यावर्तनं पूर्वकं ह्यर्थमेव । प्रमेयत्वादित्यतिरेकि धर्म इति वदतो वैशेषिकस्यापि सिद्धांतश्च । आ
 काणादमुनेरंघतावत् प्रमेयत्वाभिधेयत्वादि धर्मः केवलान्वयीति सिद्धांतप्रवादस्य प्रतीयमानत्वात् । न
 भुयं प्रकारस्य पदार्थसामान्यलक्षणकृतमिति वक्ष्यति अतस्तद्विरोध इति चेन्न । तत्राहितस्य गतिवस्था

म॥ ननु भ्रमस्यापि प्रमाविषयविषयत्वे कथं तस्य भ्रमत्वसिद्धिरिति चेत् श्रुणु। इदं च न तत्त्वयोर्व्याधिकरणयोरि
 दं जतमिति सामानाधिकरण्येन विषयीकरणत्वात् व्यधिकरणप्रकारकत्वेन भ्रमत्वमिति। ततश्च स्वस्वकथनं प्र
 वृत्तिनिमित्तकथनं चेति सूक्तमिति। केते पदार्थाः किं यत्तदिति जिज्ञासाया माह ते चेति। पदार्थाः सत्तेवेति संबंधः।
 द्रव्यस्य सर्वपदार्थाधारत्वेन समवायिकारणत्वेन च धान्यात्प्रथममुद्देशः। गुणजातीयस्य सर्वद्रव्यवृत्तित्वादुत्प
 ल्युत्तरक्षणमेवोत्पन्नत्वेनातिस्तान्निध्याच्च गुणस्य तदानंत्यं। कर्मजातीयस्य तद्वैपरीत्यात् जात्याधारत्वाच्च दत्त
 दानंत्यं सामान्यस्यानुवृत्तत्वेन त्रितयगत्वेन च बहुविषयत्वात् तदानंत्यं विशेषस्य समवेतत्वात् सामान्यप्रति
 योगित्वाच्च तदानंत्यं। एतेषां पंचानां संबंधत्वेन समवायस्य तदानंत्यं। पञ्चां निषेधरूपत्वेनाभावस्य तदानं
 त्यमित्युद्देशकम्। एवमुत्तरत्राप्यहनीयं। विस्तरमिहानातिप्रयोजनत्वाच्च नोच्यते इति। एवकारोऽभ्योगान्य
 योग्यवच्छेदार्थः। अत्रैतावदस्येव न न्यूनामिति तावदयोग्यवच्छेदः। अन्यस्यात्र संबंधो नास्तीत्यन्ययोग्य
 वच्छेदः। तथा च शंखः पांशुरेवेति बल्यदार्थः। मत्तेवेति वचनस्य तत्रा संख्यायां विशेषणत्वेन विशेषणसंगतएवका
 रायोग्यवच्छिन्नमिति। यदा तु पार्थ एव धनुर्धर इति वत्समेव पदार्था इति विशेष्यसंगतएवकारस्तदस्य योग्यवच्छि
 नमिति। इत्युक्तमप्यवच्छेदसिद्धिः। एवं यथास्थितेन एवकारेण भवति। एवं ज्ञेयेव कारो द्रष्टव्यः। ते चेति। चकारो जि
 ज्ञासानिवरत्यर्थः। संख्याशब्दो विभागासिद्धा एव संख्यां स्फुटयति। द्रव्याणि परिसंचरे। तत्रेति। तत्र सप्तसुमध्य
 इत्यर्थः। गुणान्निमित्तजते। गुणास्तिति। तु शब्दः पूर्ववैलक्षण्यद्योतनार्थः। गुणेषु यद्यपि संख्यानां स्तिगुणानं गी
 काराच्चतुर्विंशतिरित्युक्तं। तथापि संख्यागुणयोरैकार्थ्यसमवायसंबंधादुपचारेण तत्र संख्या व्यवहार इति नरो

पः॥ एवमप्येवैवा ध्यं कर्माणि विशेषत उद्दिशति। कर्माणीति। ननु संयोगवि भागपरंपराव्यतिरेकेण कर्मैव न
 पश्याम इति चेत्। न ह्ययस्य गोरपराधो यदेन मंधान पश्यतीति। चकतीत्येवमाकारेण संयोगादिविलक्षण
 प्रत्ययस्य सार्वजनीनत्वात्। न चेदं प्रत्यक्षमिति चेत्। तत्राप्यनुभव उत्तरं। च कर्तृसाक्षात्करो नीत्यनुभवात्।
 भ्रमणरेचनस्य दननमनोन्ममनानांगमने तर्हीषात् नावधारणा नुपपत्तिः। संख्यात्वा पचारी की उपचारस्तु
 संख्या कर्मणरेकद्रव्याश्रितत्वं। सामान्यवेधा विनक्ति। सामान्यमिति विशेषाणां विभागाभावे हेतुमाह। विशेषा
 स्तिति। असंख्याताः तत्र हेतुः। यावन्तित्यद्रव्यवृत्तित्वादिति यावन्तित्यद्रव्याणि गगनादिपंचके चतुर्विधा पर
 माणवः तत्र च त्रिंशे पांशां भावस्तत्वं तस्मान्नित्यद्रव्याणामसंख्या तत्वात् तदाश्रिता विशेषाः प्यनंता इत्यर्थः।
 ननु नित्यगुणेषु किमिति विशेषानाभ्युपेयंते। जालातद्वा वृत्ति संभवा न्नाभ्युपगम इति चेत् हं तत्तर्हि जाति
 गुणत्रिंशभिर्नित्यद्रव्याणामपि व्यावृत्तिसंभवात्। तत्रापि तदनभ्युपगमो युक्तः। अथ द्रव्येतेभ्युपेयंते। तर्हि गु
 णेष्वभ्युपेयंता इति चेत् मैवं। नित्यगुणा हि जलपरमाण्वादिगता रूपां दयस्तस्यां व्यावर्तकाः रूपत्वा बांतर शुक
 तमत्वादयः संभवन्ति अबांतरजातीयव्यक्तिष्वपि विशेषाश्रिताश्रयविशेषेण तद्वा वृत्तिः संभवति। गगना
 त्काकदिशस्तयोश्च परस्परं मुक्तात्मनां च मिथो मनसां चेतरेतरं व्यावृत्तिविशेषपदार्थविना योगिनां न भवति।
 परमाणुष्वपि सत्ता इव तत्पृथिवीत्वादिव्यतिरिक्ता बांतरजातेरभावात्तेष्वपि समानजातिगुणकर्मसु मिथो
 व्यावृत्तबुद्धिर्विशेषपदार्थविना संभवा तत्रापि तत्सिद्धिः। कुतः परमाणुषु ना बांतरजातिरिति चेत्। श्रुणु।
 परमाणुवृत्तिजातेरां सकार्यवृत्तिस्वरशनात्। पृथिवीत्वादिवत्तापि जातिर्घटादावपि वर्तते। तथा च ना

६ वांतरजातिमत्वमिति। तस्मान्नित्यद्वयेष्वविशेषप्रतीतिगीकारान्नान्यत्रानित्येधितिसाधुत्वं॥ यावन्नि
 त्यद्वयवृत्तित्वादनेताएवेति। समवायस्यविभागाभावेहेतुमाह। समवायस्त्वेकएवेति इह तन्तुपुटः इहपटो
 कः इह कनपटतावेत्यादिद्व्यगुणकर्मसामान्यप्रत्ययाः विशेषणविशेष्यसंबद्धनिमित्ताः अवाधितेह
 प्रत्ययत्वात् इह कुंडेवदमिति प्रत्ययवदिति अनुमानेनलाघवतर्कसनाथेनएकएवसिध्यति। एकैवस
 र्वत्रव्यवहारोपपत्तौतदनेककल्पनायांगौरवादितिसमवायेकत्वसिद्धिः। अभावविभजते। अभावइति। इ
 हपटोभविष्यतीत्यत्र प्रागाभावाप्रतीयते। सनष्टइतिप्रध्वंसः। घटपटोनेत्यन्योन्याभावः। प्रतियोगिसमवा
 यिभ्यतिरिक्ते इहपटोनास्तीत्यादिनिषेधः। त्रैकालिकोत्पत्ताभावः। संप्रतिपत्तिर्विधीयककरोति। पृथिवीति। प
 रमाणुसद्भावेप्रमाणः। असरेणुः सावयवावयवारहः जन्ममरत्वादिकरणत्वात्पटवदिति। अणुकस्याव
 यवेद्यणुकसावयवेसतिसएवावयवः परमाणुः सौविचंदनित्यः स्यात् तस्यापिहेतुपरंपरानुसारेणाऽनवस्था
 स्यात्। तथानानवधिकानेकावयवारहः सर्वकार्यतुल्यमिति मशकमातंगयोस्तुल्यपरिमाणत्वापत्तिः। तस्मा
 त्सर्वकार्यद्रव्यावधित्वेननित्यः परमाणुसिध्यतीतिनित्यपृथिवीसिद्धिः। अणुकमप्यनेनेवसिध्यति। एव
 मग्रेपिपरमाणुसाधनंबोद्धव्यं। अनित्यायास्त्वेविध्यमाह। सापीति। शरीरमिन्द्रियविषयभ्रूरूपंयस्या
 सातथापार्थिवशरीरादित्रयसिद्धौप्रमाणमाह। शरीरमिति। गंधव्यजकपदेनप्रमाणंस्त्वितं। घ्राणपार्थि
 वंरूपादिषुपंचसुमध्यगंधस्येवाभिव्यंजकत्वात्तथापृथ्वीतत्तुरभिचंपकभागवदिति घ्राणस्वपार्थिवत्वं॥ ६
 अयोविभागंप्रापयति। आपोपीतिशरीरंवरुणलोकइत्यागमसिद्धमितिशेषः। रसव्यजकमिति रसनेदि

यस्याप्यत्वमानं। रसनेन्द्रियरूपाद्युपमध्येरसस्याभिव्यंजकत्वात्तावदितिप्रयोगः। तेजोविभज
 ते। तेजोपीति। अवाप्यादित्यलोकइत्यनंतरंपुराणादिप्रसिद्धमितिशेषः। इन्द्रियमिति। तेजसंचक्षुरूपादिषुम
 ध्येरूपस्येवव्यंजकत्वात्। अलोकवत्इतिमनोव्यावर्तनायेनकारः। असिद्धिवारणापरूपादिधिति। अन्य
 थारूपत्वस्यापिव्यंजकत्वात्। असिद्धिः स्यात्। विषयस्यचातुविध्यमाह। विषयइति। नन्वाकरजंसुवर्णत
 त्रपार्थिवंनैमित्तिकद्रव्यत्वाधिकरणत्वात्लाक्षावत्पीतिमगुणाधिकरणत्वाद्वापीतपटवदिति सुवर्णस्य
 पार्थिवत्वेसिद्धेकश्चैतजसत्वमितिचेतमेवंतस्यापार्थिवत्वेअसंता नरुसंयोगेद्रवत्वविनाशापत्तेः। एवं
 पार्थिवेनचूतवद्गोमानकंधनत्वापत्तेश्चेतिबाधकतर्कपराह तमनुमानं। तेजसत्वंचैतत्तर्कसहकृतम
 नुमानं। सुवर्णमपार्थिवं। असतिविरोधिद्रवद्रव्यसंबंधेऽसंता न्निसंयोगेसतिअनुकिंघ्रमानद्रवत्वाधि
 करणत्वादापपरमाणुवदितिपार्थिवव्यतिरेकसिद्धौनैमित्तिकद्रवत्वेनजळव्यतिरेकेसिद्धेरूपवत्वेनपरि
 शेयात्। तेजसत्वसिद्धिः। वायुंविचिन्ति। वायुरपीति। इन्द्रियमितिलंगीन्द्रियंवायवीयंरूपादिषुमध्येशस्ये
 वअभिव्यंजकत्वात्। देहसंगिसलिलशैत्याभिव्यंजकव्यजनवातेवार्तित्वगिन्द्रियस्य वायवीयत्वेमानं।
 कंपजनकइत्यनेनवायोरतीन्द्रियत्वात्कंपस्पर्शशब्धुलिलिंगम्यत्वंसूचयामासः॥ प्रयोगस्तु। प्रयत्ना
 द्यभावेसतिशाखाकंपस्पर्शवद्रव्यजन्यः कंपत्वात्। शरीरादिजन्यकंपवत्परिशेषाद्वायुःसिध्यतीति।
 शरीराभ्यंतरवारीभ्वासोभ्वासरूपः प्राणावदपानादीनामाशंक्याहसएवेतिप्राणएवापानव्यानोदान
 समानसंज्ञालक्षतइत्यर्थः। ननुपंचमावायुस्तिमितोऽस्तीतिअतआह। स्तिमितेति। स्तिमितवायुःप

रमाणुरूप इत्युक्तं मंत्रं विविधकार्यत्वेन दोषः कार्यस्यापि परमाणुरूपत्वं संभवात् परमाणूनामेव परंपरवाका
 र्यावयवत्वात् आहानारत्वं द्रव्य इति अनारब्धं द्रव्यं येन सत आद्यपि स्थितिमिव बायोः परमाणुरूपत्वं व्यजना
 दिव्यापारानंतरत दीयस्पर्शनिर्गद्यत परमाणुस्पर्शस्यातींद्रितत्वात् तथापि तदीयस्पर्शो नुपलभेपि व्यजना
 दिव्यापारदिनिमित्तसहकारिभावात् परमाणुस्पर्शो पलंभाददोषः ॥ तस्मान्निर्वाणायानेव तस्यांतर्भावइ
 तिनः ॥ अधिकत्वा आकाशस्य स्वत एकत्वेऽपि ओपाधिको विभागो भविष्यतीत्यशंक्य तदभावे हेतुमाह ॥ घटाका
 शादिति उपाधिना ननंतत्वेनोपाधिकोपि विभागो न संभवतीत्यर्थः ॥ काकस्योपाधिको विभागो नाह ॥ उत्पत्ती
 तिपदार्थानामुत्पत्तिरिति विनाशे लक्ष्यते इति तथा उक्त्या भविष्यत् स्तुत्या वर्तमानः ॥ विनाशेन फलकाको
 लक्ष्यते इति त्रिविधः दिशामुपाधिनः विभजने दिगिति सर्वत्र देवतोर्थे इदमर्थे वा तद्धितः ॥ दिवाणलदि
 नादीनां अग्नेर्देवः ॥ यन्माणा इति विशेषः ॥ सेयं तस्मिन् प्रदेशः ॥ आकाशादीनां स्वभावभेदाभावे हेतुमाह ॥ आका
 शादीति ॥ आकाशं तावच्छब्दं लं गकं ॥ शब्दाश्च सर्वे समाना धाराः ॥ तथा हि विवाद व्यासिताः ॥ शब्दाः श्रवमाण
 शब्दाधारसमवेताः ॥ शब्दत्वात् श्रवमाणशब्दवदिति न च श्रवमाणशब्दत्वे मुपाधिः ॥ श्रवमाणविशेषणस्य कसा
 धनव्याप्तिपरिहारायैतेन पक्षे तत्तात् श्रवमाणशब्दाधारसमवेतसंयोगादौ साध्या व्यापकत्वाच्च अतः श
 ब्दानामेकाधारत्वेन एकत्वं गगनस्य दिक्काळयोरपि परत्वापरत्वा नुमेयत्वेन सिद्धावेकत्वसिद्धिः ॥ तथा हि तरणि
 परिस्पंदलक्षणा होराः चादिबहुल अलत्वाभ्यां विशिष्टपिंडयरापरबुद्धिर्जन्यते तरणिपरिस्पंदस्य च सूर्य
 समवेतत्वेन स्वतः पिंडसमवेतत्वाभावात् ॥ सूर्यस्य च मूर्तत्वेनाश्रद्धाऽपि जनसंबंधाभावात् ॥ न च पृथिव्या

हीनां तत्संबंधघटकतः ॥ मूर्तत्वात् ॥ आत्माकाशयोश्च विशेषणगुणत्वेन घटादिवत् तदघटकत्वात् ॥ ततस्त
 रणिपरिस्पंदपिंडासंबंधघटकतया सिद्धः ॥ यद्यपि एकैकं संप्रकाशः ॥ पिंडस्य च तरणिपरिस्पंदेन संयुक्त
 संयुक्तसमवायलक्षणसंबंधः ॥ दिगव्यनियतपरत्वाभ्यां प्रमादविप्रकृष्टसंनिर्देहदेशवर्तिपिंडसमवेताभ्या
 भनुमीयते ॥ तथा हि काकस्य ज्येष्ठत्वकनिष्ठत्वादिति नियतपरापरबुद्धिहेतुत्वेन सिद्धस्यानियतपरापरबु
 द्धिहेतुत्वा संभवात् ॥ तत्साधकत्वेन सिद्धं यत्तद्रव्यं स्वादिकं ॥ दिक्काळयोश्चैकत्वेनैव व्यवहारोपपत्तौ कल्प
 ने देन वा व्यवहारभेदेन वा अनेकत्वकल्पनायां मानाभावात् ॥ आत्मपदार्थविभजने ॥ आत्मात्विति ॥ नष्टद्रव्या
 तिरिक्त आत्मापदार्थ एव नास्तीति कथमयं विभागः ॥ तथा हि कायाकारपरिणतपृथिव्यादिव तुष्टयं एवात्म
 पदार्थः ॥ तत्रैव चैतन्यं ॥ ननु यदि भूतेषु चैतन्यं तर्हि पदार्थदेरपि चैतन्यत्वापरतिरिति चेत् ॥ न ॥ मदशक्तिवदविरो
 धात् ॥ यथाक्रममुक्तपक्षे पूर्णेषु पक्षे कं मदजनकत्वाभावेऽपि समुदायेन तज्जनकत्वं परमात्मः ॥ तथा घटा
 घाकारे तदभावेऽपि शरीराकारपरिणते भूतचतुष्टये चैतन्योपपत्तेः ॥ प्रमाणं चाहं रूपकः कृशः कृष्णगो
 वदति शरीरसमानाधिकरणप्रत्यक्षमेव ॥ ततः पृथिव्याद्यंतर्भावादात्मपदार्थस्याऽतिरिक्त इति चे
 त्तदसारं ॥ शरीरात्मत्वे बाल्ये दृष्टं कौमारादौ न स्मरेत् ॥ बाल्यकौमारादिशरीराणीयावद्द्रव्याविपरिमा
 णभेदेन भेदात् ॥ अन्यानुभूतस्मान्मेनास्मरणात् ॥ न हि चैत्रेणानुभूतं नैव स्मरति ॥ तदुक्तमुदयना
 चर्यैः ॥ नान्यदृष्टं स्मरत्यन्योनैकभूतमपक्रमात् ॥ वासनासंक्रान्तिनास्तिन च गत्यंतरं स्थिर इति ॥ अ
 पक्रानो विनाशः ॥ वासनासंस्कारः ॥ किंच शरीरं नात्मा ॥ रूपादिमत्वाद्दृष्टवदित्यनुमानमेव ॥ न चान्वेत

नत्वमुपाधिः। रूपादिमत्वेनैव शरीरस्वाप्यवेतनत्वेनोपाधेः। साधनव्यापकत्वात्। हतोरनु
 कृतकसंज्ञावत्त्वं दृष्टमित्यादिना॥ सामानाधिकरण्याप्रत्यक्षमभ्यासः। योक्तिकवाधसत्त्वं भा
 र्त्वात्। ममशरीरमिति भेदमत्यथाह। तस्मान्नशरीरमात्मा। तथाप्यतिरिक्तात्मसद्भावे किं मानमिति चे
 त्। एकत्वावदुक्त एव विशेषः। अपरं चाशुभानं। इत्याहु निराश्रिताः। गुणत्वाद्वत्। इत्याहु गुणः। विशेषगु
 ण इति वा अनित्यत्वे सत्त्वे केन्द्रियग्राह्यत्वात्। रूपवदिति। अन्ये आयाः पक्षीकृतत्वात्ने श्वरे वा व्याप्ति
 चारः। आत्मनो नित्यत्वात्प्राभा - गुणत्वात्नित्यमभिचारः। इत्येव अत्राहु प्रत्यक्षविषयतादिति विशेष
 कर्तव्यं। तदा रसादिवा - तिदृष्टं त्वं। सातु न भूतपंचगुणः। नापि दिक्काळमनसां। मनसैव ग्राह्यत्वात्। ति
 शेषगुणत्वादेत्युत्तरवहेतुः। एवमितरेतरबाधसंरुतेन सामान्यतो दृष्टेन व्यतिरेकात्मसिद्धिः। यदेत
 रबाधप्रदर्शनानंतरं इत्याहु अष्टद्रव्यातिरिक्तेद्रव्याश्रिताः। अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वात्। यत्नैव
 तन्नैव यथ - दीति इति व्यतिरेकिणात्मसिद्धिः। इति युक्त एव विभागस्तस्य। क्षेत्रज्ञानां विभागकर
 णे हेतुमाह। अनंत एवेति। मनसोपि विभागाकरणे हेतुमाह। प्रत्यात्मेति। आत्मनां प्रतिशरीरं भिन्न
 त्वेनानंतत्वात्तन्निष्ठमनोऽप्यनंतमित्यर्थः। ननु मनसो सर्वदा स्पर्शरहितद्रव्यत्वेन विभुत्वेन कथमात्म
 निष्ठत्वमिति चेत्। न युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिरक्षणधर्मिग्राहकमानेनाणत्वस्य सिद्धेः। नवामानामप्यप
 रं विभागमाह। आकाशादीति। नित्या नित्यमिति परमाणुकार्यभेदादित्यर्थः। रूपादीनामवांतरविभा
 गमाह। रूपमिति। सित्तादीनामाश्रयव्याप्यवृत्तित्वेना व्याप्यवृत्तित्वायोगात् चित्रः पट इत्याद्यनुभवा

च सप्तमरूपमास्वेयमिति मत्वा ह चित्रभेदादिति। तत्रापि जके शुकमेवरूपं। शुकभास्वरमेव तेजसि। इत
 राणिभूमावेव पाकजानि च। रसोपीति। मधुरः शर्करादौ। तिक्तो निंबादौ। कटुर्मसि च्यादौ। कषाया मलक्या
 दौ। अम्लो आम्रादौ। लवणः प्रसिद्धः। पट्टस्ताहरीतकीति। चित्ररसानुभवमवलंब्याह चित्रभेद इति। तत्रा
 पि जके मधुरश्च। रसो हरितकषाद्यभिव्यं ग्योऽपाकजः। इतरेषु भूमावेव पाकजाः। गंध इति। सुरभिश्चंद
 नादौ। असुरभिर्मद्यादौ। स्पर्श इति। शीतस्पर्शजके। उष्णस्तेजसि। अनुष्टाशीतो वायौ। भूमौ स एव पाक
 जः। अणुत्वकृत्स्नत्वं च परमाणुद्वयकयोः। महत्तरी चैते आकाशघटादौ। कुवक्यामेककादौ अणुकृत्स्ना
 दिव्यवहारे गोणगपथस्तमिति अनेकवृत्तिद्वित्रितादिबहुत्वादि। संयोगेति। स्थाणुश्चैनयो रन्वतरकर्म
 जः। तंतुं केशसंयोगात्पटकेशसंयोगः संयोगजः। तथा हि पटारं भक्तं तु केशसंयोगः कर्मजः। ततः पटो
 त्वत्तौ केशसंयोगो न कर्मजः। उभयत्रान्यतरत्वा कर्माभावात्। किंतु। तंतुं केशसंयोग एव हेतुः विभागा
 पिसंयोगवदेव नेयः। बृहतरुणयोः परत्वापरत्वे काळकृते। संनिष्ठेऽपरत्वं विप्रकृष्टे परत्वं न दिक्कृतं।
 तयोर्दिक्काळजन्यत्वं पुरस्तादेव प्रासाधि। बुद्धिभेदानाह। बुद्धिरपीति। प्रमानिरूपत्वात्पुरस्ताद्विभक्ता
 मप्यप्रमांसूचिकदाहन्वायेन प्राप्तिर्भजते। अप्रमापीति। ननु सर्वज्ञानानां यथार्थत्वात्संशयविषयया
 भावात्कथं तद्विभागे इति प्राभाकरः। मानं च ज्ञानत्वं यथार्थमात्रवृत्तिज्ञानमात्रवृत्तिधर्मत्वात् प्रमा
 त्ववदिति। यथार्थत्वं तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वं। तद्वत्त्वेन ज्ञानविषयवृत्तिघटत्वादिकमुच्यते न घट
 त्ववति घटघटाकारज्ञानयथार्थमित्यर्थः। अमेतु नैव। पुरोवर्ति निशुक्तिनाशकले रजतत्वस्याभावे

नरजतत्ववतिरजतप्रकारकत्वाभावात्। किंतुरजतत्वाभाववतिशुक्तिकाशकलेरजतत्वप्रकारत्वं। न ता यथा
 र्थत्वलक्षणं भवदभ्युपेतं भवेन्न व्याप्नोति। हेनोनुप्रमेयत्वादि व्यभिचारवारणायमात्रपदे। तस्मादभ्युक्तो वि
 भाग इति चेत्। उच्यते। प्रत्यक्षविरुद्धतावदनुमानं। अहमात्रसंशयममात्रसंशयः समजनिइतिसंशया
 नुभावात्। तथाशुक्तिकायानहमेतावतं काकरजतमित्यजिज्ञासि सं इति विपर्ययानुभावात्। तथाच
 काकात्वापदिष्टमनुमानंतथाप्ययथार्थसद्भावे किं प्रमाणं इति चेत्। एकतावदशितमेव प्रत्यक्षं। अप
 रं अनुमानं। ज्ञानत्वमयथार्थवृत्तिसकळज्ञानवृत्तित्वात्सना वत्। न च साध्यैकल्येदृशं तस्य अयथार्थ
 व्यवहारे गुरुमते पिसता सद्भावेन संप्रतिपन्नत्वात्साध्यस्य। न चानुभवत्वादौ व्यभिचारः। तेषां सकेळज्ञा
 नवृत्तित्वाभावात्। न च ज्ञानान्यवृत्तिस्वमुपाधिः। स्मृतेरयथार्थतयापिसद्भावेन स्मृतित्वास्याप्यथार्थवृ
 त्तित्वेपि ज्ञानान्यवृत्तित्वाभावेन साध्या व्यापकत्वात्। तस्मादयथार्थज्ञानसत्त्वाद्युक्तोऽयमप्रमाविभागः।
 प्रमाविभजते। प्रमेति। सप्तविधं चेश्वरादिभेदेनोतिबन्धलिलिंगस्वत्रौ वध्यमाह। केवकान्वयाति। क्रमे
 णोदाहरणानि। शब्दोभिधेयः प्रमेयत्वाद्भूतवत्। जीवः। जीवसात्मकं प्राणादिमत्वात्। नयदेवं न तदेवं
 यथापाषाण इति। अनित्यः शब्दः कार्यत्वात्प्रयत्नकार्यतत्तदनिर्णयमात्रतः यदानित्ये न भवति तत्कार्यं
 न भवति यथागगनमिति। त्रिविधस्यापि द्वैविध्यमाह। नदीपीतियत्र स्वयमेव लिंगं दृष्ट्वा लिंगिनं जाना
 तितत्त्वार्थं यत्र स्वयमेव निश्चित्य परंबोधनोपपत्तादयववाक्यप्रयोगः न त्यसार्थः। पंचावयवानाह। परा
 र्थांगानीति क्रमेणोदाहरणानि। पर्वतोयं वद्विमान्। धूमवत्वात्। महान सवत्। तथा चामं धूमवान्।

तस्मात्तद्विमानेवेति। स्वार्थपरार्थीगान्याह। उभयांगानीति। पक्षे व्याप्यवर्तमानत्वेपक्षधर्मत्वं। सपक्षे व्या
 प्येकदेशे वा सत्त्वं सपक्षे सत्त्वं। विपक्षे सत्त्वे स्मिन्नवर्तमानत्वं विपक्षे व्याप्यवृत्तिः। पक्षे साध्यस्य प्रमाणोतरेण बाध
 विरहो नाभितविषयत्वं। असत्यतिपक्षोः स्वतस्य सावस्तत्वं। साध्यभावसाधकप्रत्यनुमानरहितत्वमिति
 यावत्। अनुमानपरिशोधनायाह। तदाभासा इति। व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टहेतुः सिद्धः। तद्विहितो सिद्धः।
 साचपक्षाभावादाश्रयासिद्धः। पक्षधर्मताभावात्स्वरूपसिद्धः। व्याप्यभावाद्याप्यत्वो सिद्धः। इति विधाक्रमेणो
 दाहरणानि। गगनारविंदसुरभिः अरविंदत्वात्। सरोजारविंदवत्। अनित्यः शब्दश्चास्तु वत्वात्। विमतं
 सर्वक्षणिकं प्रमेयत्वादिति। साध्यसाधनायप्रयुक्तो हेतुर्यदि तद्विपरीतसाधयतितदा विरुद्धः। यथाश
 ब्दो नित्यः कृतकत्वादिति। अनुगृह्यता विलस्मान्निष्पन्नोऽतशश्चेति श्रववाची। एकेन साध्यरूपेणोतः
 सहचारनिश्चयानघटते यस्य सौ नैकांतिकः। सच विविधः यथा अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वादिति। साधा
 रणानैकांतिकः। नित्यापथिरीगंधवत्वादित्यसाधारणः। सकळसपक्षविपक्षव्याप्यत्वात्। सर्वमनि
 त्यं प्रमेयत्वात्। इत्यनुपसंहारी। व्याप्युपसंहारस्त्वभावात्। तत्र वद्वेत्वाभासपक्षोः साधारणानैकां
 तिक एवानध्यवृत्तिशब्देनोच्यते साध्याध्यवसानायनाकमित्यनध्यवसितः। सच वद्वेत्वाभासानभ्यु
 पगृह्यता चार्थेण यथयुक्तः। उदाहरणं तु पथिरीनित्यागंधवत्वात् अत्र सपक्षादाकाशदेविपक्षाज्वा
 देव्यावृत्तेन साध्यस्य निश्चितुमशक्यत्वादनध्यवसित इति उच्यते काकस्यालयेः पगमेपदिष्टोनि
 दिष्टः काकात्वयापदिष्टः यथानुलंते जीवस्तु ताज्जकवदिति प्रयोगो वस्तु तानुल्लस्यो र्याप्तिग्रहण

समयएव प्रत्यक्षेणानुसृतप्रतियोगितयोः एतत्तद्विद्वद्धारणीयं प्रतियोगिनिरूपणं विना। अभा
वनिरूपणासंभवात् ततो ब्रूवताम्यासिग्राहिणा प्रत्यक्षेण तेजस्युत्पत्तमवधारितं स्यान्निरूपणा
संभवात्। तथा च प्रक्षेपविपरीतत्वनिश्चये सति तद्विरोधेनानुमानकाकस्यात्यये प्रयुक्तत्वात् अ
स्यकाकात्वायापदिष्टत्वं। नन्वयमाश्रयसिद्धेरेव तेजसं साध्याभाववत्त्वेन निश्चितत्वात्। संहधमा
ध्यावितपक्षत्वात् संभवात्। प्रक्षेपेन विपक्षत्वेनानेकान्तिकत्वम्। अतो नायं बाधितापरपर्यायः काका
तथापदिष्ट इति चेत् सत्यं तथापि पक्षे साध्याभावप्रमाणं तरेणा सिद्धादेरनवगमात् साध्याभावप्रमाणत्वा
धस्योपजीव्यत्वात् यत्कं। तथाप्यसंकीर्णोदाहरणं किमिति चेत् श्रूयतां। अयं पर्वतो धूमवात्वात् इत्येता
वदेवानुमानं। अत्र महानसीयादिबुद्धिः पर्वते बाधादेवनसिध्यति। असिध्यादेस्तत्राभावात् अतो न्यदी
योवदिरन्यत्र साध्यमानः काकात्वायापदिष्टत्वादेवनसिध्यति बाधकाकस्यापदिष्टत्वोऽप्ययमेव।
साध्याभाववन्नयाप्रमिते पक्षे उक्तयोः प्रयोगात्। प्रकारणयोः प्रकृतयोः साध्यतद्भावयोः समः प्रकरणस
मः साध्यविरोधित्वेन तद्भावस्यापि प्रकृतत्वात् उदाहरणं तु। अनित्यः शब्दः पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वा
त्। नित्यः शब्दः पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वात्सपक्षवदिति। ननु व्याप्यरोपे व्याप्यकारोपस्तर्कः यथा धूमवानु
माने धूमोस्तु बुद्धिर्मा भवदिति वदन्त्याभावस्य व्याप्यस्य प्रतिवादिनारोपे कृते सति यद्यनग्निस्यात् तर्हि नि
धूमोपि स्यात् धूमभावस्य व्यापकस्यारोपः सच किमिति नोदिष्टः। तथा स्वप्नो नाम निद्रादुष्टमनोर्ज
न्यं ज्ञानं। सच कुतो नोदिष्ट इत्यत आह तर्केति। तर्कस्तावत्संशय एव। यद्यनग्निसर्हि निधूम इत्यत्र य

वदिमान्

यल्लिङ्गितत्वेनाग्निमत्वे धूमवत्वं संभवति इत्यपि प्रतीयते। अतो स्तित्वनास्तित्वकोटिद्वयविषयत्वात्।
यदादृश्यते च धूमः तस्मादग्निरप्यस्येवेति विपर्ययपर्यवसानांतस्तर्कः। तन्न न स्यादस्ति चेति कोटिद्वये
विषयत्वस्य स्पष्टत्वात्। स्वप्नस्तु गगनक्षणाद्यविद्यमानं विद्यमानत्वेनासंनिहितं गजादिसन्निहितत्वे
न दर्शयत् विपर्यय एव तल्लक्षणाकांतत्वात्। नन्वयं घट इति विशिष्टं सविकल्पकं ज्ञानं। प्रथमाक्षसन्नि
पातजज्ञानं निर्विकल्पकं। एतद्वयं किमिति नोदिष्ट इत्यत आह सविकल्पेति। रजते एवेदं रजतमिति सवि
कल्पकं प्रमा। अरजते रजतज्ञानमप्रमा इत्यर्थः। निर्विकल्पके तु प्रमाया मेवावर्तते। तस्य प्रथमाक्षसन्नि
पातजस्य वस्तुस्वरूपनाविषयकस्य क्वाप्यबाधात्। सर्वज्ञानं धर्मिण्यभातं प्रकारे तु विपर्यय इति न्या
यात्। निर्विकल्पकस्य च प्रकारस्त्वरभावात्। ननु सोऽयं देवदत्त इत्यतीतवर्तमानदेशकाकविशिष्टविषय
कं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञादृष्टवस्तुविषय इत्याह्यमिति ज्ञानमुपादानबुद्धिः। अनिष्टेत्याज्यमिति देवबुद्धिः। त
दुभयरहिते उपेक्षाबुद्धिः। एतच्चतुष्टयं कुतो नोदिष्ट इत्यत आह एयमिति प्रमाया मप्रमाया चांतर्भाव इत्ये
व शब्दार्थः। अप्येवमित्यन्वयः। बाधितानामप्रमायां अबाधितानां प्रमायामित्यर्थः। ननु तथापि बाध्याकी
प्रदेशे पुरुषेणानेन भवितव्यमित्युह्यते किं संज्ञको यं चक्ष इत्यनध्यवसायं ज्ञानं। अनयो कुतो नोद्देश
इत्यत आह। उहेति। अंतर्भाव इति शेषः उहस्य पुरुषेण भवितव्यमित्यनभवितव्यमित्यपि कोटिस्फुर
ति इति संशयत्वं यत्कमेव। किं संज्ञको यमित्यत्रापि चतुःपनसो वेति विकल्पस्फुरणात्। अनध्यव
सायोपि संशय इवेत्यर्थः। ननु तर्कादीनां यदि संशयोऽतर्भावस्तर्हि तत्तल्लक्षणे नैव तेषां लक्षितत्वात् न पृथ

कूलक्षणाभिधानं युक्तं। अंतर्भावनीयतर्कादिज्ञानाय तलक्षणकथनमिति चेत्। ऊहादेरधितद्वाक्ये। नाम
हस्तीनायेत्युक्त इति चेत्। ना। ऊहादेः स्पष्टत्वेन लक्षणानभिधानात्। तद्विपरीतस्तेनान्येषां सदभिधानादिति।
॥ ७ ॥ कमप्राप्तं सुखविभजते॥ सुखमिति॥ ऐहिकपरलौकिकं चेति द्विविधमित्यर्थः। संसारिकशब्दे
न दुःखमिभितहेतके। दुःखस्य सर्वस्यापि सासारिकत्वात् न भेदकथनमात्रेणाशंसा कल्पमुच्यते। इत्यादिषु
योः सुखदुःखविषयत्वं साध्यविषयत्वं। स्वकृचं दनादिकं दकादिविषयत्वं साधनविषयत्वं। विहितमग्निहोत्रा
दिनिषिद्धं कर्मिभक्षणादि। उदासीयलौकिकतो जनादि एतानि विषयो यस्य स तथा। सत्रेधा इत्यर्थः। स
माहारस्य कथमिव रूपस्य तत्तथा। एकैकभाषापेक्षया राशीकृतस्य माषस्य गुरुत्वाधिक्यदर्शनात्। अ
तः समाहारस्य गुरुत्वगोपाधिकमित्यर्थः। ननु गुरुत्वं मेकमने कवचिद्रव्यसमाहारमात्रादधिक्योपपत्तेः।
अतो न न्योसं न्यवृत्तिर्वागीकारः॥ एकावयविनिर्घटकद्रव्यनिर्घट। अवयविपदेन द्रव्यस्य विवक्षितत्वात्।
अन्यथा परमाणुगुरुत्वं संग्रहो न स्यादिति तथा चेत्। द्रव्यनिर्घटं गुरुत्वं द्रव्याणामनेकेषां समाहारात् गुरुत्वं
पिसमाहतमिव दृश्यते इति। सासिद्धिकं स्वभावसिद्धं। द्रव्योत्पत्तिरसमनंतरमेवोत्पत्तिरिति नित्यावत्।
तच्च जलनिर्घटं। नैमित्तिकमग्निसंयोगाज्जायमानं घृतादिपार्थिवं निष्पद्यते। सुवर्णादि तैजसनिर्घटं। स्वाभो
विको कज्जके। ओपाधिकस्तेलादौ। जलसंबंधेन जलप्रतीयमानत्वात्। वेगशरादौ। भावनानुबुध्यमान
न्यास्मृतिजनिकमिति। स्थितत्वात् प्रकटितस्थितस्य पूर्वविधमानस्यावस्थाविशेषकस्य स्था
पकः। यथा कटादौ वेष्टनक्रियादिजनकः। यद्देष्टुं रूपं प्रवर्तयति स प्रवर्तकः। अनिष्टाच्च निवर्तयति

यं सनिवर्तकः। प्रकृतमलसानमतो यस्य स तथा अरुत प्रायश्चित्तस्य कर्मणो तोगादेः कृत्यात्। नमस्कारे
णमंगकमुच्यते। तेन प्रतिबंधकदुरितरूपा धर्मनामाः। आदिपरात् प्रायश्चित्तं गृह्यते। कृते प्रायश्चित्ते बलं
हस्तादिर्धर्मेन स्थितिः। वर्णात्मको गकारादि। अवर्णात्मको मृदगधेस्यादि। गुणानस्य नित्यत्वादिरूपेण ताप
रविभागाज्ञानेति अन्यदतिरूपरसस्पर्शसंख्येकत्वपरिमाणं — पृथक् गुरुत्वं द्रव — स्नेहा — गुणताभि
लकार्यगते इति। मुदीक्षाप्रयत्ना ईश्वर — सेवज्ञगदा इत्यर्थः। प्रकाशयैरेणाधिते —
उभयस्या इति ईश्वरेणापकाः। अनीश्वरात्मन्यव्यापका इत्यर्थः। अन्ये रूपादय आश्रयथापकाः स्वधार
मभिध्या — विहितान्युक्षेपणादी अर्घ्यपक्षेपादयति विद्वानि सत्त्वक्षेपादीनि। उदासीनानि
त्वावक्षेपादीनि। पापलस्यानुक्तं विभागाभाहसामान्यमिति। — सातिः परे वव्यापकत्वात् द्रव
त्वादीनि घटत्वाद्यपेक्षया पराणि गुणत्वादीनि निलयत्वाद्यपेक्षया परादि कर्मत्वादीनि जातिस्ताणीत्य
र्थः। कर्मत्वादीत्यादिपदात्पृथिवीत्यादिगृह्यते। पाकादिक्रिया संबंधात्वात् कलाद्योपाधिकमित्यर्थः।
॥ प्रायश्चित्तादीनामविभागे हेतुमाह। प्रतियोगीति। प्रतियोगिना मनंतत्त्वात्तावाप्यनंता इत्यर्थः॥ ननु
मध्यत्वं नामपदार्थोत्तरंकुतो नोद्दिष्टमित्यत आह मध्यत्वमिति। सन्निकृष्टविप्रकृतयोः परापरबुद्धि
कारणयोरेवावेमध्यत्वे तु हेतुजायमानत्वात्स्यात्तावेतर्भाव इत्यर्थः॥ नन्वंधकारपदार्थोत्तरं वरीव
तीति। सनतावदुणादिषु कर्तृरूपत्वात्। क्रियावत्त्वाच्च गुणादीनां तदभावात्। तदुक्तं। प्रशस्तपादभाष्ये

गुणादीनां निर्गुणत्वनिःक्रियत्विति नाप्यकाशादिपंचकं न त एव मनो व्यावृत्तिस्तु रूपावलादेव नापि पृथिव्यादिन
 नुष्टयं स्पर्शरहितत्वात् । न चानुद्रुतस्पर्शकल्पकत्वाभावात् । न च रूपावलादेव कल्पकं रूपवतः पृथिवीत्वादिजा
 तीयस्य क्वाप्युद्रुतस्पर्शवत्त्वनियमात् । तमसि च क्वापि स्पर्शानुभवाभावात् अननुष्ठुतस्पर्शस्यानुद्रुतत्वं कल्पना
 योयात् । तस्मादृशमंद्रव्यमंधकारः सकुतो नोद्दिष्ट इत्यत आह । अंधकारो पीति । अयमाशयः बंधधकारोभाव
 रूपत्वात् तदा आलोकनिरपेक्षवस्तुग्राह्यान स्यात् । न च तेजसस्तेजोऽनानपेक्षत्वेऽपि चाक्षुषत्वात् न च व्यतिचारः ।
 तत्राप्यवयवविग्रहचक्षुषस्तदवयवोपेक्षणात् । अतो योयश्चाक्षुषोभाव रूपः स आलोकनिरपेक्षवस्तुग्राह्यो
 न भवतीत्यापाद्यापादकयोर्व्याप्तिग्रहः । तस्मादालोकाभाव एवांधकारः । प्रमाणं तु अंधकारोऽभाव आलोक
 निरपेक्षवस्तुग्राह्यत्वादालोकाभाववेदिति । न न्वभावत्वे पि चराद्यभाववदालोकनिरपेक्षवस्तुग्राह्यत्वं
 स्यादिति चेन्न अभवग्रहे सति प्रतियोगिसत्त्वत्वात् न च सितत्वात् प्रत्युत प्रतियोगिनिसति तदभावग्रहे एव
 तत्र न स्यात् । न हि घटे सति तदभावे च ग्रह्यते अत आलोकस्यो भकारमति योगित्वात् तदभावे पितु मस्यो
 शुभत्वं न दोषायेति । रूपत्वादीनां कादिगतं स्मर्यमाणमारोप्यते शुक्लत्वाभाव आरोपेसादृश्यं । क्रियाच
 दीपादिगताग्न्यमाणारोप्यते अतस्त्वाभ्यां नद्रव्यत्वसिद्धिरिति ॥ ५० ॥ ननु शक्तिः पदार्थोत्त
 रं । तत्र मानं । अयं वक्ति दाहानुक्कातीदृशो हि शिष्टधर्मसमवायी । दादाहजनकत्वाद्यदेवं तदेवं
 यथात्मानं च साध्यं कल्पे दृष्टं तस्मै व विभक्त्या दृष्टस्य तत्र समवायात् । स्थितस्यापकोष्ठस्पर्शा

त्वादिसंयोगिः सिद्धसाधनवारणाय दाहानुक्त्येत्यादिविशेषणानि । अतो द्विष्यति बंधकाभावेन सिद्धसाधनतावार
 णाय समवायीति । एवमानसिद्धाशक्तिः कुतो नोद्दिष्टा तत्राशक्तिरिति वक्तव्यादि कारणस्वरूपमेव शक्तिर्न पदार्थोत्तर
 मित्यर्थः । अनुमानेनात्मत्वमुपाधि न न्वघटं भूतक मिति विशिष्टज्ञानं विशेषणं विशेष्यसंबंधजन्यं विशिष्टविज्ञानं
 त्वात् दंतीति ज्ञानवत् । इति परिशेषात् संबंधत्वे न वैशिष्ट्यसिद्धिः । तत्कुतो नोक्तमित्यत आह विशिष्टमिति अघटं
 भूतकमित्यत्रापि स्वरूपसंबंधस्य सत्त्वानेनैव सिद्धसाधनमनुमानमित्यर्थः । तत्रापि संबंध एव विशिष्टबुद्धि
 हेतुः । ननु विशेषणादयः सर्वेपि । तथा सति प्रत्येकं विशिष्टबुद्धिप्रसंगादिति । ननु ज्ञातो पद इत्यादि ज्ञानजन्यघ
 टविषयनिष्ठज्ञानतारयंपदार्थोत्तरमस्ति तदुक्तम्यमत आह । ज्ञातं तेति । ज्ञानविषयोऽसंबंध एव ज्ञानतानद
 तिरिक्ते भानाभावमित्यर्थः । ननु गो सदृशो गव वदसादो सादृश्यं पदार्थोत्तरमस्ति तदुदुष्यमत आह । सादृश्य
 मिति गोसादृश्यगोगतं गित्वादिगवयगतं तच्चौपाधिकं सामान्यं तच्चोद्दिष्टमेवेत्यर्थः । लघुत्वं गुणोत्तरं कुतो
 नोद्दिष्टमत आह । लघुत्वमिति । न न्वेव प्रमाणप्रमेयादयः पदार्थाः सन्ति ते कुतो नोक्ता इत्यत आह । एवमिति ।
 तेषामिति बुद्धिद्वयादौ यथायथे मंतर्भाव इति नाधिक्यमित्यर्थः । न न्वेव संतर्भावोऽपि सिद्धांत इत्याशंक्यस्त्वं
 त्र कुतोपि समत इत्याह । यथेति गुणगणनायां रूपरसगंधस्पर्शः संख्यापरिमाणानीति संख्याया गुणे
 तर्भावसंज्ञकता उक्तं तद्वदिति रेषामपीत्यर्थः । करणत्वकार्यकीलाभ्यां विभागांतरमाह । एतेष्विति । नि
 त्यानामाकारादीनामनित्यानां ह्यणुकादीनां । करणं विभजते । तत्रेति । तत्र कारणविधिं त्रिं प्रका
 रमित्यर्थः । समवायिकारणं तत्त्वादि । असमवायिकारणं तत्संयोगादि । निमित्तकुविदादि

ननु मनसा सहृदिभ्यादिननुदृश्यं नर्त्तनं अन्तर्मुखं अमर्त्तनं। तेषामेव वपं वानां क्रियावत्त्वं। अन्येषां निःक्रियत्वमिति
 मेदाः कथं नोक्तं इत्यत आह पररिति। एवं द्रव्यगुणकर्म सामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यं वैध
 र्म्यतत्त्वज्ञानं निश्चयसहेतुरिति सत्त्वोक्तपदार्थानुद्दिश्य तत्त्वमिह आकरोति। एतेषामिति उक्ता नाना पदार्थानां
 मिलनं। तत्त्वपदस्य त्वद्वयार्थमाह। तत्त्वमिति। आरोपितशुक्तिरजतादावतिआप्तिपरिहाराया नारोपित
 मिति विशेषणं। तत्त्वरोपितत्वान्नातिआप्तिः। ज्ञानपदस्यानुभवपरतामाह। तस्येति। तदन्तरमेवमाह।
 सचेति। अनुभवस्यार्थः। श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेशुराज्ञात्पर्यविधारणश्रवणं। असंभावनाविपरीतभा
 वनानि रासेन मुक्तिभिरनुचितं न मनसं। श्रुतस्य मतस्य तथैव ध्यानं निदध्यासनं। इदमित्यमेवैवत्यपरोक्षज्ञानं
 साक्षात्कारः। एते लक्षणं स्वरूपं यस्यानुभवस्य स तथा। निःश्रेयसपदार्थमाह निश्चयसंयुनरिति। समस्तानां दु
 रवानामभावं समस्तदुःखाभावस्तत्त्वमिदं ज्ञानस्य कार्योपि तत्कार्योपीति। दुःखविशेषणमिदं ज्ञानं त
 देवकारणं चेति मिथ्या ज्ञानकारणतत्त्वप्रध्वंसं। तेन समानाधिकरणमाधारेण स्येतत्कार्यसमस्तदुःखाभा
 वस्य स तथा तत्त्वज्ञानेनोत्पाद्यमिदं ज्ञानकारणप्रध्वंसमानाधिकरणतत्कार्यसमस्तदुःखाभाव
 श्चेति कर्मधारयः। तत्र तत्त्वज्ञानोत्पाद्यसमस्तदुःखाभाव इति निश्चयसपदमनुतिनिमित्तं। इतरक्तुसमस्तदुःख
 खाभावसामग्रीकथनं। प्रवृत्तिनिमित्तमेव निश्चयसलक्षणमिति। तत्र पदभावावस्थवमोक्षत्ववारणा मनु
 स्येति पदं। अहिकटकादिजमितदुःखाभावस्य संप्रतौ वर्तमानदुःखाभावस्य वमोक्षत्वमाप्तदिति स
 गस्तेति पदं। एवमपि वसमाणं शरीरादि समस्तदुःखाभावो विद्यते प्रवृत्तिनद्वारणाय तत्त्वज्ञानोत्पाद्ये

तु

१३

निप्रकयेतु शरीरोदरप्रतौऽदृष्टादिभिर्निर्जः न तत्त्वज्ञानोत्पाद्य इति नातिआप्तिः। ननु तत्त्वज्ञानस्य समस्तदुः
 खाभावोत्पादने किं द्वारमत आह मिथ्या ज्ञानकारणप्रध्वंसं। तत्त्वज्ञानेन दुःखाभावो जननीयमिदं ज्ञान
 प्रध्वंसो वं तन्मापार इत्यर्थः। कार्यकारणपदार्थमिदं ज्ञानकारणप्रध्वंसं तत्कार्यदुःखध्वंसस्यावश्यभा
 वः देवदत्तमिथ्या ज्ञानध्वंसं। पिप्लुदत्तसमस्तदुःखाभावो नास्तीति समानाधिकरणेन युक्तं। यस्मिन्नात्मनि
 मिथ्या ज्ञानध्वंसः तस्मिन्नेवात्मनि समस्तदुःखाभाव इत्यर्थः॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ननु कोपं समस्तदुःखाभावः किं
 प्रागभावः उत प्रध्वंसाभावः उतान्योन्याभावः॥ किं वा संप्रतौ तत्त्वज्ञानेनोत्पाद्यत्वात् किं वा दुःखाभावो तत्त्वज्ञानस्य सम
 स्तदुःखाभावो हि पुरुषार्थः। प्रागभावो तत्त्वज्ञानेनोत्पाद्यत्वात् किं वा दुःखाभावो तत्त्वज्ञानस्य सम
 स्तदुःखाभावस्य वा आत्मन्यसंभवात् बहूनां दुःखानां तन्निश्चयत्वात्। नापि दुःखप्रध्वंसो मोक्षः॥
 संसारदशायापि दुःखनात्मनो भवतीति तद्व्योन्याभावसंज्ञा नमुक्तप्रसंगात्। नापि दुःखप्रध्वंसो मोक्षः॥
 स्वपूर्ववत् तत्कारणादेव प्रध्वंससंभवात्। आगामिशरीरादेस्त्वनुत्पन्नत्वेन ध्वंसासंभवात्। आगामिशरी
 रादिके उत्पाद्यतत्त्वध्वंसत्वे तत्त्वज्ञानस्यापि दुःखजनकत्वप्रसंगात्। तस्मात्समस्तदुःखाभावो मोक्षः। नृप
 पन्नइति चेत्। अत्रोच्यते। आगामिशरीराद्यनुत्पादरूपदुःखप्रागभावो वदमोक्षः। तत्त्वज्ञाने हि सत्यामिश
 रीरादिकं नोत्पद्यते न तस्यानुत्पाद्यत्वेनापुरुषार्थत्व। प्रायश्चित्तादिसाध्यदुःखानुत्पादवत्। तस्यापि प
 रिपाकनरूपसाध्यवत्संभवात्॥ तत्त्वज्ञाने हि सति दुःखकारणमिथ्या ज्ञानादि ध्वंसात्। प्रागभावस्योत्तर

गा

नानाभावाः। सामान्यपदमिति व्युत्पत्त्येव स्तवितं। एवमपि सामान्यमपोहवादिनिरासायेति दृष्टम्। तदपि सामान्य
परं जातिपरं न द्रव्यत्वं जातिर्नास्ति व्यञ्जकत्वादिस्तिबद्धप्रमाकर्तृनिरोधेति द्रव्यत्वं जातिव्यञ्ज
कमाह। गुणवत्समवायिकारणत्वेति। जात्यनापाराध्यावृत्तस्तदाधारगताधर्मव्यञ्जकः। यथा गोलस्य सामान्यत्वं। तथा गुण
वत्समवायिकारणत्वं द्रव्यत्वमव्यञ्जकः। यत्र वत्समगुणवत्त्वं तत्र तत्र द्रव्यत्वमिति उद्देशसहकृतेन प्रत्यक्षेण रत्नतत्त्ववत्तद
व्यत्वं प्रतीयत इत्यर्थः। यद्वा एतदपि लक्षणद्वयमेव। न चोत्पत्तेर्द्रव्येषु मात्रं गुणरहिते गुणवत्त्वं व्यापकमिति वाच्यं।
कदाचित् तद्गुणवत्त्वस्य लक्षणत्वात्। यद्वा गुणात्वं ताभाविरोधिमतं गुणवत्त्वविवक्षितं। गुणात्वं ताभाविरोधिना
गुणस्तत्प्रागभावप्रध्वंसाभावात्। तद्वत्त्वलक्षणार्थः। तथा चोत्पत्तिसमवायिगुणप्रागभावोऽस्ति अतो नाव्याप्तिरित्यर्थः।
एवं समवायिकारणेऽपि दृष्टम्। न चाप्यव्यापकमुभयं। गुणादा बुभयाभावात्। गुणत्वजातिव्यञ्जकत्वमाह। जातिमत्त्वं
इति। जातिमद्वचनतात्मका समवायिकारणत्वं गुणत्वजातिव्यञ्जकमित्यर्थः। यद्वा लक्षणांतरं। जातिरस्मिन्मस्ती
ति जातिमान् तस्य भावस्तत्त्वं तस्मिन्सति च कर्तृकर्मतदात्मकं न भवति इत्यवचनात्मकत्वे सति समवायिकारणं। स
मवायिकारणत्वं धर्मिणा धर्मो लक्ष्यते। तद्वद्विद्वत्स्यार्थः। गगनारविन्देति व्याप्तिवारणाय समवायिइति गगनारवि
न्दकारणमेव न भवति गुणस्तु कारणं भवति समवायिकारणं तु न भवतीत्यर्थः। समवायिकारणत्वेन रहितं कर्मापि भवति
तत्तु युदासायावकनेति। कर्मतु च नात्मकमिति तद्व्याप्येति। एवमपि सामान्यादौ प्रसंगः। तद्धारणाय जातिमत्त्वे स
तीति सामान्यादि च तु द्रव्यं तु जातिरहितमिति न दोषः। कर्मणि द्रव्ये चातिव्याप्तिवारणाय द्वितीयतृतीयपदे। कर्मत्वजा
ते व्यञ्जकमाह। आद्येति। आद्यो यो संयोगविभागो न संयोगविभागजव्यतिरिक्तो न योरसमवायिकारणत्वं कर्मत्वं
व्यञ्जकमित्यर्थः। नकारस्तर्थाः। अजकाभावशंका निरासाय। यद्वा लक्षणांतरं। चः समुच्चयार्थः। कारणमानमदृष्टादवति

व्यापकमतो असमवायीति। एवं चरुसादौ। रूपादेरपि तत्त्वादि यत्स्य पदार्थगत रूपादिकं प्रत्यक्षं समवायिकारणत्वात्।
अतः आह। संयोगविभागेति। एवमपि आद्यसंयोगविभागयोरतिव्याप्तिः। तयोरपि संयोगजसंयोगविभागज
विभागो यति असमवायिकारणत्वात्। अत आद्येति। आद्यसंयोगविभागकारणत्वं तदाधारद्रव्यमस्तीति च त
द्धारणाय समवायिइति कारणपरं स्पष्टार्थः। सामान्यादिषु जात्यभावात् न जातिगर्भमित्येकैकमेव लक्षणं। त
त्र सामान्यं लक्ष्यते। नित्यमिति। समवेतमित्युक्ते रूपादावतिव्याप्तिरत आह रनेकेति। एतावत्युक्ते संयोगेति
व्याप्तिरत उक्तं नित्येति। नित्यमनेकसमवेतं सामान्यमित्युक्ते अनेकेषां विशेषाणां अनेकसमवेतत्वं नित्यत्वं
चास्तीति अजातिव्याप्तिवारणाय एकमिति केचित्। तदपरिहृतं। नित्यमनेकसमवेतमित्येतावदेव विशेष
पेक्षतिव्याप्तिनिरासः। प्रत्येकं तेषु तदभावात्। अतस्वरूपक्यनायेकमिति। यद्वा इदमेकं लक्षणांतरं।
त्येकशब्देनोच्यते। लक्षणांतरं तु स्वयमुक्तं। ऊरुस्तु भावत्वे सति समवेतं विशेषान्यत्। निः सामान्यं सामा
न्यमिति। विशेषलक्षण एक्यक्तिरिति रित्युक्ते रसादौ अतिव्याप्तिः। तद्धारणाय सामान्यरहित इति। समवाया
देतद्धारणायैक्यक्तिरिति। नन्वेक्यक्तिरुत्तरपिसामान्यस्यैक्यक्तिरिति त्वमस्ति चेति तत्रातिव्याप्ति
रिति चेत्। सत्यं। एक्यक्तिमात्रं निष्कृतं तत्समवेतत्वं तस्य विवक्षितत्वात् न दोषः। समवायलक्षणे संयोगेति
व्याप्तिवारणाय नित्येति गगनादौ तद्धारणाय संबध इति। न चात्माकाशसंयोगेति व्याप्तिस्तस्य नित्यत्वादि
ति वाच्यं। अन्यतरकर्मात्मकर्मणोस्तत्कारणयोरात्मा क शादावभावे न तयोः संयोगाभावात्। तस्य नित्यत्वे
मानाभावाच्च। द्रव्यत्वेन संयोगसाधने विभागोपितेनैव सिध्यति। तथा च कुतः संयोगस्य नित्यत्वमिति। अभावं

लक्षयति। प्रतियोगीति। स्वाभाविकरहात्वाप्रतियोगी। प्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानंयस्यसमवायि। अधीनत्वंजन्यत्वं
ज्ञानाधीनज्ञानोभावइत्युक्तेसमवायेतिव्याप्तिः। तस्यापि संबंधिताधीनज्ञानत्वात् अतउक्तं प्रतियोगीति। इदानीं
अवंतरविभागाभुक्तमेणलक्षणान्याह। पृथ्वीआदिना। पृथिवीत्वजातिव्यंजकमाह। गंधवतीति। गंधवत्पृथिवी
त्वव्यंजकमित्यर्थः। यद्दालक्षणांतरं। नवमणिबजादौअव्याप्तिः। तत्रापि पाकजरूपेणगंधवत्त्वानुमानात्। अ
होवजादिभस्मनिगंधवत्त्वोपलभात्। तस्यपरमाणुगुणगंधवत्त्वमनुमीयते। ततएववजाधरसकारिति। तत्रा
पिगंधवत्त्वसिद्धिः। नचकादावतिव्याप्तिः। तत्रगंधवत्त्वस्यवंपकादिपार्थिवोपाधिनिमित्तत्वात्। अस्वव्यंज
कमाह। शीतस्पर्शादिति। शीतस्पर्शवत्त्वं अस्वव्यंजकमित्यर्थः। यद्दालक्षणांतरं। तत्रस्पर्शवत्त्वं पृथिव्यादाव
तिव्यापकमतउक्तं। शीतेति। शीताभावात्इत्युक्ते सामानाधिकरण्यात्। गुणगुणिनोरनेदभेदमः स्यात्। तद्वा
रणास्पर्शेति। एवंवशीतस्पर्शसामितिबद्धाद्विज्ञा भेदप्रतीतेरनेदभेदमोभवतीति। नचनंदेतिव्याप्तिः।
तत्रहिचंद्रमंडकारंभकावयवोपपृष्ठजकावयवगतशैत्यसंयुक्तसमवायात्प्रतीयते। नतुस्वाभाविकंशैत्यं।
नचोक्तोदकेतिव्याप्तिः। तत्रापि बुद्धिस्पर्शेनतस्यातिभवात्। बलवत्त्वजातीयसंबंधस्याभिभावकत्वात्।
एवंतेजोलक्षणेपिद्रष्टव्यं। नचतेजोलक्षणंचंद्रसुवर्णादौअव्यापकंचंद्रं। जलस्पर्शाभिभूतस्यसुवर्णा
दौतुपार्थिवस्पर्शेतिभूतस्योलक्ष्यस्पर्शसत्वात्। वायुत्वव्यंजकमाह। अरूपेति। अरूपस्पर्शवत्त्वं व्यं
जकमित्यर्थः। यद्दालक्षणांतरं। तत्रस्पर्शवत्त्वं तेजः प्रभृतिष्वतिव्याप्तमतोः रूपेति। अरूपवत्त्वमा
काशादावतिव्याप्तं। अतःस्पर्शवानिति। अकाशादौअवंतरजातेरभावादेकैकमेवलक्षणमाह। शब्देति।

आत्मादावतिव्याप्तिवारणायशब्देति। शब्दवदित्युक्तेनकोपिदोषः। तथापिनस्याभादृमतेसिद्धद्रव्यत्वनि
रासेनगुणत्वसत्त्वनायगुणपदं। शब्दोगुणः बहिरिंद्रियव्यवस्थारेतुत्वात्। रूपवदितिशब्दस्यगुणसिद्धिरित्य
र्थः। आदित्यपरिवर्तनंस्पर्शपरिस्पंदः। तेनैवात्माद्येवपरत्वापरत्वेनयोरसमवायिकारणं। काळपिदसंयोगः।
तदभारइत्यर्थः। अनधिकरणंकाळइत्युक्तेः संभवः। काळस्यापिद्रव्यत्वाधिकरणत्वात्। यद्वाघटत्वानधिकर
णेपदेतिव्याप्तिस्ततउक्तंपरत्वापरत्वेति। तयोर्गणितंनिष्ठत्वेनकाळस्यतदनधिकरणत्वंएतावत्युक्तेसमवायेति
व्याप्तिस्ततउक्तंआधारइति। एवंचकर्मण्यतिव्याप्तिस्तदर्थकारणेति। तथाप्यनिवृत्तिः। तस्यापिज्ञानकारणकर्म
त्वाधारत्वात्। नतोऽसमवायीतिकर्मणितु कर्मत्वाधारत्वेप्यसमवायिकारणाधारत्वाभावान्नदोषः। असमवा
यीमित्याद्युक्तेगगनादावतिव्याप्तिवारणायपरत्वापरत्वेति। एतावत्युक्तेदिशिततउक्तमादित्येतिआधारपिंडेतिव्या
प्तिरतोऽग्रतरंपरत्वापरत्वेति। एतच्चपरत्वगर्भमपरत्वगर्भचलक्षणद्वयंचद्रष्टव्यं। एवंदिग्ग्लक्षणमपिज्ञेयंएता
वास्तुविशेषः। काळेतिव्याप्तिवारणायदित्यसंयोगानुत्पाद्येतिआत्मानंलक्षयतिआत्मेति। आत्मवत्त्वव
त्वात्मवत्त्वत्वाभावाप्रतियोगिद्रव्यत्वान्यजातिराक्षमत्वंसामान्यनघोगीत्यर्थः। आत्मत्वव्यंजकमाह। बु
द्धिइति। बुद्धिरुणोयस्यतस्यभावस्तत्वंतत्रात्मत्वव्यंजकमित्यर्थः। यद्दालक्षणांतरं। तत्रगुणात्मत्युक्तेऽसं
भवः। गुणवानात्माइत्युक्तेगगनादौगच्छति। तद्वारणायबुद्धीतिगुणितिस्यस्यार्थः। अथवाबुद्धिरात्मेत्य
भिहितेनैवबुद्धिशब्दयोगुणपदं। तथात्वेवात्मनोऽनित्यत्वप्रसंगादिति। यद्वागुणवदिति। सामान्यलक्षणा
नुगतियोतमार्थगुणपदं। मनसोलक्षणमाह। मनस्त्विति। गगनावतिस्पर्शवत्त्वात्संताभाधिकारणक्रियाव

वैवर्त्तः पृथक् लक्षयति। पृथक्तेति। अपेक्षाबुध्यसाधारणसमयवृत्तिगुणवत्त्वं ताभावाद् वृत्तिर्योगिसंख्या
 रसित्वातिः पृथक्। तद्योजकमाह। पृथक्तेति। पृथग्व्यवहारो दृढमस्मात्पृथगित्येव रूपः। संयोगलक्ष
 नि। संयोगतेति। दृष्ट्यासमवायिकारणवत्त्वं ताभावात्प्रतियोगिगुणत्वात्तरजाति। संयोगत्वं। तद्योज
 कमाह। असित्वेति। इति लक्षणपक्षे समवायेति व्याप्तिवारणायां नित्यं पदं। रूपत्वादो न ह्यारण्यसंबंधपदं।
 विभागलक्षयति विभागतेति। क्रियासमवायिकारणकद्विष्टगुणवृत्तिसंयोगावृत्तिगुणत्वसाक्षाद्वाप्यजा
 तिर्विभागत्वं विभक्त्यवहारदमस्माद्विभक्तिमिति प्रत्ययव्यपदेशो॥ परत्वापरत्वे लक्षयति। परत्वेति। परत्वं
 ति। अपरत्वगुणावृत्तिसकळपरत्वगुणवृत्तिजातिः परत्वं। परत्वावृत्तिसकळापरत्ववृत्तिजातिः अपरत्वं।
 परापरव्यवहारो दृढतरुणादो॥ संनिरुद्धविप्रलक्ष्योऽपरापरप्रत्ययव्यपदेशो। लक्षणपक्षे व्यावृत्तिः
 पूर्ववत्। बुद्धिलक्षयति। बुद्धित्वेति। सुखावृत्तिसकळबुद्धिवृत्तिजातिर्बुद्धित्वेवमुत्तरत्रापि जातव्युद्ध्याः॥
 लक्षणपक्षे आत्माश्रयइत्युक्ते सुखादावृत्तिव्याप्तिरत आह। प्रकारादिति। वद्यादिप्रकाशे तद्धारणायात्मा
 श्रयइति सुखलक्षयति सुखत्वेति। लक्षणपक्षे सुखं वेद्यमित्युक्ते दुःखतत्साधनादो प्रसंगः। तदर्थमनु
 कूतेति। एवमसि सुखसाधने प्रसंगस्तदर्थनिरूपार्थीति। निरूपार्थिकत्वं मनस्यद्वारकत्वं सुखसाधनं
 तु सुखहारेणैवानुकूलमिति नातिव्याप्तिः। नहि बंदननिदापे सुखसाधनमिति हेमंतशिशिरयोः शी
 तात्तनाप्यनुभूयते। सुखाद्यं तेनैव न स्वस्वरूपतः सुखं तु जायमानं सत्स्वभावत एव अनुकूलवेद्यमि
 ति। दुःखलक्षयति। दुःखत्वमिति। लक्षणपक्षे सुखादावृत्तिव्याप्तिवारणाप्रतिकूलेति। दुःखसाध
 नेऽहिकं दकादौ तद्धारणायनिरूपार्थीति दुःखसाधनं तु दुःखहारेणैव प्रतिकूलमिति नाप्रसंगः। विष

विषवैद्योः सर्पादेः पि गद्यगद्यमात्रात्तेषां प्रतिकूलत्वात्तेषां प्रतिकूलत्वदर्शनादिति। इच्छां लक्षयति। इच्छात्वे
 ति। अर्थयते प्रार्थयत इत्यर्थः। ग्रहादित्वात्प्रतिनिः। तस्य भावः। अर्थित्वं प्रार्थन इति यावत्। तदवलक्षणस्वरू
 पंयस्याः सातथास्पृष्टं च कतिचित्त्वचनः स एवात्मास्वरूपं यस्य स तत्ताको धेइत्यर्थः। प्रज्वकनात्मकत्वं य
 द्याश्रुतं वद्यादावप्यस्तीति गुणप्रकरणाद्गुणपदं संबंधनियमितिनानातिव्याप्तिर्यहाऽस्मिन् गुणप्रकरणत्वादा
 त्माश्रयपदं संबंधनीयं। प्रयत्नलक्षयति। प्रयत्नेति। अहंप्रयते। अहंकारोमीत्यादि व्यवहारः प्रयत्नव्यवहा
 रः। शेषं मुगमे। गुरुत्वं लक्षयति। गुरुत्वेति लक्षणपक्षे कारणगुरुत्वं इत्युक्तेऽदृष्टादौ अतिव्याप्तिः तदर्थमस
 नवायीति। एवमुक्ते संयोगादो प्रसंगस्तत उक्तं पतनेति। पतनं नामाधः संयोगफटिका क्रिया तस्यासमवा
 यिकारणमित्यर्थः। एतावत्तुक्ते नोदनाभिद्यात्तादि संयोगे पतनहेतावतिव्याप्तिस्ततनुक्तमेकवृत्तीति एक
 वृत्तिरूपत्वादावप्यस्तीति पतनेत्यादि एकवृत्तिपतनकारणमित्युक्तेऽदृष्टादौ ततो समवायीति। इवत्वं ल
 क्षयति। इवत्वेति। रूपवद्भिगगनावृत्तिरपेक्षाबुद्धिजन्यसामान्यगुणवृत्तिगुरुत्वात् न्यगुणत्वात्तरजा
 तिर्इवत्वं लक्षणपक्षे रूपादावृत्तिव्याप्तिवारणाप्रसंगेनेति। स्पंदनं श्रवणं। एतावत्तुक्ते संयोगादो तदर्थ
 मेकवृत्तीति एकवृत्तिवृत्तत्वं स्पंदनासमवायिकारणवैतिविग्रहः। स्नेहलक्षयति। स्नेहेति। लक्षणपक्षे
 वलेति व्याप्तिः। तद्धारणा यद्भवत्तु न्यमिति। इवत्वं जात्यनधिकारणमित्यर्थः। इवत्वं न्यइत्युक्ते रूपादौ
 प्रसंगः ततः संग्रहेति। संग्रहो नाम चूर्णादेः। पिंडीभावः। अदृष्टादावृत्तिव्याप्तिवारणायासाधारण्येति। स
 स्कारलक्षयति। संस्कारत्वेति। स्वस्य संस्कारस्योत्पत्तौ इव स्वयाऽवस्थानस्मात्तापादकः संस्कारो हि वेगो

क्षणमाह। इत्येति। यद्यपि उद्देशानंतरं लक्षणस्य वक्तव्यत्वात् छरीरलक्षणानंतरं भोगादिवदंत्वावयवील
क्षयितुमुचितः। तथाप्यत्र व्यपदेश्यवृत्तेन प्राप्तत्वाद्दृष्टीकीप्रदीपव्यायेनोभयत्रोपकारकत्वात् तत्र विव
क्षितइति न दोषः। इवमस्यावयवित्युक्ते परमाण्वादावतिव्याप्तिस्तत् कार्येति। एवमुक्ते दृष्टुकादौ न तोना
रं सकृन्मिति। एवं च असंभवः। अंत्वावयविनाशरीरादिना स्वगत रूपादेशरंभात्ततो इत्येति। इव्या रंभक इत्यु
क्ते रूपादेशरंभो इत्यमिति। इव्या नारंभकं इत्यमित्युक्ते गगनादौ तत् कार्येति। प्रागभावावदिति प्रागभावप्रति
योगीकार्यमित्यर्थः। अन्यथा कार्यं नंतरं प्रागभावाभावात्। प्रागभाववत्त्वं असंभविष्यादिति। भोगेति। भोग
स्ववक्षमाणस्यावतनमस्यावयवित्युक्ते रंभित्यर्थः। अंत्वावयविनाशरीरमित्युक्ते परेति व्याप्तिस्तदर्थं मायतनेति।
एवमप्यनिरुतिः। तस्मापि किंविदावतनमत्वात्। अत उक्तं भोगेति। यदा तु वक्षमाणलक्षणानुसायापननशब्दः। त
दा तेनैव व्यावृत्तिसिद्धः। भोगपदस्वरूपकथनायैव। यदा त्वायनपदमाधारवाचितदा सार्थकमिति वक्तव्यं अथवा
वक्षमाणलक्षणं भोगायनतस्यैव लक्षणमायतनमात्रस्येति भोगपदसार्थकं भोगायनमित्युक्ते मनसि अतिव्या
प्तिः तदवच्छिन्नेष्यात्मनि भोगजननात् अत उक्तं अवयविइति। एवं बहुलावतिव्याप्तिवारणाय च संत्येति ॥ ७॥
भोगलक्षणमाह ॥ स्वेति। स्वस्मिन् भोक्तृरसमवेते ये सुखदुःखे तौ रन्त्यातरस्य सुखस्य दुःखस्य वायुः साक्षा
त्कारः संयोग इत्यर्थः ॥ साक्षात्कारो भोग इत्युक्ते परसाक्षात्कारो भोगस्यादत उक्तं सुखेति। एवं दुःखसाक्षात्का
रेति व्याप्तिः अतो दुःखेति। एवं चासंभवः सुखदुःखयोर्युगपदसाक्षात्काराभावात्। क्रमेण तयोः साक्षात्कारेऽ
ननु गमउभयत्रानुगमधर्मस्वैकस्याभावादत उक्तं अन्यतरं तदन्वयतनुययानुगतमित्य

र्थः ॥ सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारो भोग इत्युक्ते इव परसाक्षात्कारे प्रसंगः अतः स्वसमवेतेति। इव परस्य शरी
राद्यभावेन तज्जन्मा दृष्टाभावात्। तदधीनयोः स्वसमवेतयोस्तु सुखदुःखयोरभावात् न तत्साक्षात्कार इव
स्यैव आशयः ॥ ७॥ ॥ आयतनलक्षणमाह यदवच्छिन्नोति चेन्न शरीरादिना वच्छिन्नसंबंधे आत्मनि
भोगो जायते तच्छरीराद्यावतनमित्यर्थः। आत्मन्येति व्याप्तिवारणाय च दवच्छिन्न इति। शरीराद्यनवच्छिन्ने
त्यत्र भोगाभावात् असंभवमाशंक्याह आत्मेति ॥ ७॥ ॥ इन्द्रियं लक्ष्यति। साक्षात्कारीति। साक्षात्का
रिज्ञानंतस्य साधकतममित्यर्थः करामिन्द्रियमित्युक्ते छिदिक्रियाकरणे कुठारादावतिव्याप्तिस्तोज्ञानेति।
एवं सति धूमज्ञानं लिङ्गेति अत उक्तं साक्षात्कारीति। साक्षात्कारिणः करणमित्युक्ते न कोपि दोषः तत्रापि सा
क्षात्वं धर्मविषयनिष्ठेन ज्ञाननिष्ठइति मतं तैरसितुं ज्ञानसानानाधिकरण्यं निर्देश इति मतं अनिरासस्तु
साक्षात्त्वस्य विषयनिष्ठत्वे परं साक्षात्कारो मीति ज्ञानत्वे ज्ञानुभवो न स्यात् व्यवसायस्यैव तदाकारप्रसंगाच्च
तिव्यवसायज्ञानस्य साक्षात्त्वस्यानानुव्यवसायस्याविषयत्वान्। यदा साक्षात्कारिपदव्युत्पत्त्या च क्षुरा
द्यवयवेति व्याप्तिवारणाय ज्ञानपदं भोगकारणविषय इत्युक्ते आत्मन्येति व्याप्तिरत उक्तं आत्मन इति आ
त्मनः संबंधीयो भोगः तस्य कारणमित्यर्थः। तथा चात्मातिरिक्तं कारणं प्रतिभते युथाराज्ञो धनस्वामिभइ
तेन इत्युक्ते राजातिरिक्तः प्रतीयते तदयं धनस्वामि तद्वदित्यर्थः। एनमपि इव परादौ प्रसंगः ततो असाधार
णेति दृष्टव्यं ज्ञानमान इति पाठे इन्द्रियादौ प्रसंगवारणाय तद्विशेषणं इव परेपि अनेनैव व्यावृत्तिरदागंध
वत्वे सत्यात्मनो भोगकारणं पार्थिवो विषयः स्नेहवत्वे सत्यात्मनो भोगकारणमाप्यो विषयः इत्यादि स्वयं

मूनीयं। तेजसविषयभेदानां लक्षणमाह। पार्थिवेति दिव्यादावतिव्याप्तिवारणापपार्थिवं धनमिति इंधनं
 दिपनं चोदयेति व्याप्तिवारणापभावेति तस्य च शीतपीताद्युपयोगे धनत्वान्न दोषः तेजःपदाभावे निषादस्तपि
 तन्मायेन कर्मधारय एव स्मात् तथा चालम्बवः ततो बहुव्रीहि समासज्ञापनाय तेजोपदं निषादस्तपितन्याय
 स्त्वदुत्तमारेद्रूपानिषादस्तपतिं जायेति श्रूयते तेन संशयः निषादानां स्तपतिं स्वामिनं इति तत्र पूर्वपक्षः
 पक्षि समास एवेति तत्राच निषादानां स्तपतिः स्वामी कश्चित्प्राप्तविद्यो ब्राह्मण इति जीनीयः सच कर्मण्य
 धिकारि अर्थित्वात् हि हत्वात् अपर्युदस्तत्वात् कर्मधारये अनधितवेदः श्रद्धाधिकारी वाच्यस्तत्रा युक्तः।
 अपर्युदाधिकरणविरोधादिति प्राप्तं प्रत्युच्यते। पक्षी समासाभयपक्षे अर्थे लक्षणपक्षे लक्षणा हि जघन्या
 इति न च लुप्ता पक्षी बोधयिष्यति लोपस्याभावस्तथा बोधकत्वात् कर्मधारये तु न लक्षणा द्वितीयायाः श्र
 ममाणत्वात् सामानाधिकरण्यमुते बलियस्त्विति प्रथमपदस्योपरितत्रापि विभक्तिः न श्रयते इति चेन्न। अ
 निदेहि विशेषणविशेष्ययोरेकैव विभक्तिः सा च श्रयमाणा उपपन्नसंबन्धे तेन तौ नाश्रुतविभक्तिः कल्पनीया क
 र्मधारयत्वमतेः श्रुतापक्षिकस्य नया अतो गौरवः ननु ध्ययनाभावात् अनुधिकारो निषादस्य वतद्विधिवत्ताद
 र्मधारयत्वमतेः श्रुतापक्षिकस्य नया अतो गौरवः ननु ध्ययनाभावात् अनुधिकारो निषादस्य वतद्विधिवत्ताद
 वरतायत्तद्विषयवदपक्षितपठनात् तानात्मा ध्ययनाभावात् अनुधिकारो निषादस्य वतद्विधिवत्ताद
 स्य स्तपतिनिषादव्यतिरिक्तविषयत्वेनापि पर्युदस्तत्वात् सामान्या द्विशेषस्य बलियस्त्वात् तस्मात् कर्मधार
 यवत्तात् स्तपतिनिषाद एव रोद्रूपानिषादयमतेति सङ्गः या ज नस्य वतितेन प्राप्तत्वात् याजयेदिति विभक्तिपरि
 णामात् तेजो दिव्यमित्युक्ते जौ मादावतिव्याप्तिः ततो जकं धनमिति एवं चोदयेत् अत उक्तं मावेति शेषः पूर्वव
 त्पूर्वोक्तयो रूपायोरतिव्याप्तिवारणापपार्थिवं धनमिति सुजमन्य तत्तेज आकरजमित्युक्ते अन्यत्रा

तिव्याप्तिः अतो अनिधनमिति आकरजस्य रूपमाहातवेति। आदिपदादनुताम्रकां स्पत्रपुसी सादयो ग्राह्याः औ
 पाधिककाकभेदस्य लक्षणमाह। सककेति। योगपद्यमुत्पत्तिरित्युक्ते घटपटयो योगमुत्पत्तिः स्यात् अत उक्तं
 कारणेति हि त्राणां कारणानामेकैवेति अनिव्याप्तिरत उक्तं तैरिति चेन्नैवं उच्यते नंतरं या त्मलाभः नत्वा त्मलाभ
 एवोत्पत्तिः अतो युक्तमुक्तं योगपद्यमुत्पत्तिः। योगपद्ये लक्षयति। अनेकेषामिति। संबंधो योगपद्यमित्युक्ते घ
 टपटसंयोगे अनिव्याप्तिरतोक्षणेति। अ एवं न एकस्यानेकसंबन्धे अत एकेति। एवमप्येकस्यैक लक्षणसंबन्ध
 अनिव्याप्तिरतो अनेकेषामिति प्रसंगादगतं लक्षणं लक्षयति। विभागेति। विभागेनानुद्योयं विभागः कर्मजः।
 तस्य चः प्रागभावात् तेन संबद्धं कर्म तेनाविच्छिन्नोपः काकः स लक्षण इत्यर्थः। काकः लक्षण इत्युक्ते र्थः। का
 कलक्षणमुत्पत्तेः सकलकाकलक्षणत्वापत्तिः ततो अवच्छिन्नोति एवं च पक्षादो अतः कर्म इति एवमपि हि द्वेषु
 क्षणेपु कर्म युक्ते चतिव्याप्तिरत संबन्धेति तथा घटसंबन्धे कर्मावच्छिन्नो हि निक्षणे चतिव्याप्तिः अतः
 प्रागभावेति एवमपि घटप्रागभावसंबद्धं कर्मावच्छिन्ने काकेति व्याप्तिरतो विभागेति तथापि विभागज
 विभागप्रागभावसंबद्धं कर्मावच्छिन्ने लक्षणं चतुष्टयेति व्याप्तिः अतो विभागानुत्पाद्येति विभागानुत्पाद्य
 विभागप्रागभावसंबद्धं लक्षण इत्युक्ते प्रागभावस्यापि बहुकाकव्यापकत्वात् तत्रातिव्याप्तिरत आह। कर्म
 ति। एतदुक्तं भवति विभागप्रागभावः कर्मणः पूर्वमेव वर्तते कर्म तु विभागात्पस्य नंतरमपि ततः क्रियोत्पत्ति
 समये विभागप्रागभावकर्मणोः संबंधः तदाधारः काकः लक्षण इति अथ केवा काकोपाध्यव्यापकः काकोपा
 धिलक्षण इति लक्षणमात्रावस्थापिकमिति प्रसंगो रक्तं स्थितं लक्षयति किं तु दूर्तमानत्वं अत आह त
 वेति। प्राक्संबन्धो यो यं स्वस्य घटादि कार्यस्याभावः तेन रहितं यत्स्वरूपं तद्वत् वर्तमानत्वं मित्यर्थः। स

रूपवत्त्ववर्तमानत्वयिक्तेविनाशोऽतिव्याप्तिरतोभावरहितेतिव्यस्यकस्याप्यभावरहितस्वरूपवत्त्वविनाशेऽप्य
 त्विति व्याप्तिरतोस्वेति विनाशस्वात्तावन्तराभावाद्भावात् एवंचोत्पत्तावेवातिव्याप्तिरतोवदति प्राकृतं वदति
 उत्पत्तिस्तु सकारणयोगपदं रूपासाऽवर्तमानं घटादेः प्रागभावसहितैवेति न प्राकृतं संवेधस्वभावरहितेति
 न दोषः वर्तमानत्वस्य स्थितेर्बालक्षणान्तरमाह स्वकार्येति प्रागभावसंवेधत्वविनाशेऽप्यस्ति इति कार्यपदं एव
 मपि विनाशोऽत्यन्तौचातिव्याप्तिरतुक्तं स्वकार्येति स्वस्वधत्तदेव कार्यं रूपादित्यप्रागभावत्वमित्यर्थः । उत्प
 न्निविनाशयोः स्वकार्यभावात्तत्तत् प्रागभावत्वमिति भावः विनाशलक्षणं स्पष्टं नित्यज्ञानादिमत्वात् परमा
 त्मनोलक्षणं । स्यद्धमिति मत्वा जीवस्य लक्षणमाह । शरीरेति । ईश्वरेति व्याप्तिवारणाय शरीरसंबंधेति । श
 रीरसंबंधे इत्युक्ते गगनादौ ततो ज्ञानवत्त्वमिति । ननु प्रत्यात्मनि हत्वनाम किं न दाह । प्रत्यात्मेति । प्रत्येकमात्म
 निसमवेतो धो धर्मा धर्मो नाभ्यामुपगृहीतत्वं स्वीकृतत्वं प्रत्यात्मनि हत्वमित्यर्थः उपगृहीतत्वं प्रत्यात्मनि
 हत्व इत्युक्ते घटपदयोर्गृहीतत्वादावतिव्याप्तिरतोऽधर्मेति एवंचोत्पत्तेशरीरेततो धर्मेति तत्त्वधर्मोपगृ
 हीतमित्युक्ते देवादिशरीरेतेत्येव च धर्मेण चोत्पन्नत्वात् अतोऽधर्मेति धर्मा धर्मयोरिवाभावाद्भर्मोपगृही
 तत्वमसंभविष्यात् इति आह । प्रत्यात्मसमवेतोति एकः सखीभेदो दुःस्वीतिसुखदुःखयोः प्रत्यात्मनियतत्वा
 तत्कारणत्वेन धर्मो धर्मो प्रत्यात्मनि अभ्युपगंतव्यमित्यर्थः सिताक्षुण्णत्वं पर्यन्तात् ज्ञातियोगित्वमेव लक्ष
 णं । जानयश्च कपिलावृत्तिः सकळसितवृत्तिरूपत्वावतरं ज्ञातिः सितत्वमित्यादयोऽप्युद्धाः । संयोगोऽपि दे
 लक्षयति । कर्मा समवायीति । संयोगजसंयोगेति व्याप्तिवारणाय कर्मेति कर्मा समवायीत्युक्ते विभागेऽति
 व्याप्तिस्ततोऽसंयोगेति । संयोगासमवायिकारणजः संयोगसंयोग इत्युक्ते घटादावतिव्याप्तिस्तस्मापि

तंतुसंयोगासमवायिजन्यत्वादतो वस्तुसंयोग इति संयोगमात्रं कर्मजोऽपि भवति तद्धारणाय संयोगासमवायी
 ति । एवं विभागलक्षणे व्यावर्त्यानि । तत्र फलपतनादावतिव्याप्तिवारणाय विभाग इति । आदित्येति । आदित्य
 परिवर्तनं तपनपरिस्पंदस्तेनोत्पाद्ये इति विग्रहः । दिक्तेति व्याप्तिवारणाय आदित्येति । आदित्यपरिवर्तनो
 त्पाद्यदेशादिसंयोगेति व्याप्तिरतोऽपरत्वात् परत्वमिति । काळकृतेति व्याप्तिवारणाय आदित्येति । बुद्धिवांतरमे
 वा लक्षयति । भावनेत्यादि । भावनानामसंस्कारसाधारणकारणमस्य तत्तथातत्त्वज्ञानं चेति विग्रहः
 ह्यज्ञानस्मृतिरित्युक्तेऽनुभवति व्याप्तिरतोऽसाधारणेति । एवमप्यानुवृत्तिर्अनुभवस्यापि प्रमाप्रमा रूपस्य
 गुणदोषासाधारणजन्यत्वादतो भावनेति भावना व्यवहरेति व्याप्तिवारणाय ज्ञानेति । भावनाकारणज्ञान
 मित्युक्ते प्रत्यभिज्ञानेति व्याप्तिवारणाय साधारणेति प्रत्यभिज्ञानतु इन्द्रियतन्निष्कर्षसाधारणकारणक
 मित्युद्देशः । स्मृतिरूपादन्वस्मृतिरूपं घटादौ स्मृतावति व्याप्तिवारणाय ज्ञानास्मृतिपदे प्रमा लक्षणेपि
 घटादौ संशयादावतिव्याप्तिरनुभवतत्त्वपदे एवमप्रमालक्षणमपि अवधारणं निश्चयज्ञानं तदन्वदनव
 धारणतत्त्वज्ञानं चेति विग्रहः । प्रमाया मतिव्याप्तिवारणायानवधारणेति घटादावतिव्याप्तिवारणा
 यज्ञानेति ज्ञानं विपर्यय इत्युक्ते प्रमायामतो तत्वेति । एवं च संशयः तावधारणरूपेति । अवधारणं रूपमि
 त्युक्ते प्रमायामतो तत्त्वज्ञानमिति । अतत्वाधारमित्येव लक्षणं ज्ञानपदं स्पष्टार्थः । अज्ञायमानकरणमि
 द्रियं तेन जन्यत्वात्तानुवृत्तिविग्रहः । तानुभवः प्रत्यक्षमित्युक्ते अनुमितोऽसंगततो ज्ञानमनेति अ
 ज्ञायमानेत्यादि उक्ते इन्द्रियसंयोगादावतिव्याप्तिरतोऽतत्त्वानुभव इति शेषगतार्थे प्रत्यक्षप्रमाया प्रस
 गधारणाय ज्ञायमानेति ज्ञायमानं कुर्यात्लिङ्गशब्दादितज्जन्यमित्यर्थः । ज्ञायमानं संकरणं प्रमादिजं

। धन्यमशकनिरुद्धो प्रसंगवारणा यत्तायमानेति ज्ञायमानं करणं लिङ्गशब्दादितत्त्वमिति व्यर्थः ज्ञायमानं
करणं धर्मादि तत्तायमानवदिति शेषं सुगमं। प्रमाणं लक्षयति। तत्रेति अयोगानुबन्धेन व्यवच्छिन्नं तन्नरहितं
तत्तायमानमित्यर्थः। एवं चैवरेनित्यप्रमासदावर्तत इति प्रयोगव्यवच्छिन्नमीश्वरोपि प्रमाणं इन्द्रियलिङ्गेपि प्र
माणमित्यर्थः। व्यापारवतोऽसदावे प्रमोत्पद्यत इवेति प्रमायोगव्यवच्छिन्नत्वात् प्रमयाऽव्यतिचारि प्रमा
णमित्यर्थः। यद्यपि प्रमायोगव्यवच्छिन्नत्वं सदादावप्यस्ति तथापि साधनाश्रयोरन्यतरत्वे सति विवक्षि
तमित्यदोषः। तत्रायोगव्यवच्छिन्नत्वादिदोषयोगव्यवच्छिन्नपरमो वर्तत इति तद्धारणाद्यप्रमेति प्रमा प्र
माणमित्युक्ते फलं निवृत्तिरतो योगव्यवच्छिन्नमिति प्रत्यक्षलक्षणं सुगमं। तदेदमाह। तत्रेति अनुमानं
लक्षयति अनुमितीति प्रत्यक्षेति व्याप्तिवारणा धानुमितीति। अनुमानस्वरूपमाह। तत्रेति अनुमानं व्या
प्तिपक्षधर्मतायां विशिष्टं लिङ्गं तत्त्वज्ञानमित्यर्थः। अनित्यशब्दः चाक्षुषत्वात् इति स्वरूपः। सिद्धावति व्या
प्तिवारणाद्यपक्षधर्मताविशिष्टेति अनित्यशब्दः प्रमायत्तादित्याद्यनैकांतिकमुदासाय व्याप्तिरिति व्या
प्तिविशिष्टलिङ्गज्ञानमित्युक्तं नित्यः शब्दः समान्यवत्वे सति चाक्षुषत्वात् इति विशेषासिद्धौ प्रसंगस्तद्धार
णाद्यपक्षधर्मतेति। व्याप्तिरुक्तयति। व्याप्तिश्चेति। यः कश्चित्संबंधो व्याप्तिर्न विष्यतीति अतर्कक्या
पक्षस्य व्याप्याधिकरण इति व्याप्याधिकरणयस्य सत्तासाध्यस्य साधननिष्ठासंबंधे इत्यर्थः। एवं
च साध्याधिकमैत्रीतनयत्वादिसंबंधेति व्याप्तिरतर्कक्या उपाध्यसाधनविशिष्ट इति व्याप्यव्यापकाभ्यां साध्य
त्वसाधनत्वाभिमतधर्मो विवक्षितोपक्षधर्मतामाह। पक्षधर्मत्वमिति। पक्षसंबंधः पक्षधर्मत्वमि
त्युक्ते पर्वतत्वादावति व्याप्तिरतो व्याप्यस्येति व्याप्यव्यापकयोर्लक्षणमाह। आपकमिति सुगमं।

उपाधिं लक्षयति। उपाधिश्चेति। अस्योदाहरणं। मैत्र्याऽसत्तमः पुत्रश्चामो भवितु मर्हति। मैत्रीतनयत्वा
श्रवितृश्यमानयज्जैत्रीतनयवत् इत्यनुमाने साक्षाद्यनपरिणामातिभेदोपाधिः। उपसमीपस्त्वासाधने
स्वधर्मव्याप्तिमाह धातीत्युपाधिरित्युच्यते यथा जपाकुसुमे स्वसन्निहिते रफटि के लोहित्यभाद धातु
पाधिः। अत्रोपाधिर्लक्षणं यो जपे साधनस्य मैत्रीपुत्रत्वस्याप्यपकत्वे सति साध्यै अरण्यमालेन सत्ता
व्याप्तिर्यस्य सत्ता तथा च यत्र यत्र नरकस्य सत्ता तत्र तत्र शाकाद्यनपरिणामः यथानैत्रीतनये रसा
ने तथा यत्र यत्र मैत्रीपुत्रत्वं तत्र तत्र शाकाद्यनपरिणाम इति न व्याप्तिः पक्षीकृते मैत्रीपुत्रेशाकाद्यन्न
परिणेत रश्च यो जपे साध्याप्याप्यवृत्तिस्तु साधनव्यापक उपाधिरित्युक्ते अनित्यशब्दकार्यत्वात् य
दवदित्यनुमाने सावयवत्वमुपाधिः भवति चायं साध्यता व्यापकः यद्यत्कार्यं तत्तत्सावयवमिति व्या
प्ते कर्मादौ व्यतिचारवारणा यसाध्यव्यापक इति एवं च तत्र नाति व्याप्तिः सावयवस्य साधना व्यापकत्वेपि
साध्यव्यापकत्वाभावात् यद्यदित्येतत्तत्सावयव इति व्याप्तिगं धादौ व्यतिचारादेताः सावयवत्वका
र्यत्वेनोपाधिः साध्यव्यापकोपाधिरित्युक्ते पूर्वस्मिन्ननुमाने प्रमेयत्वमुपाधेः स्यात् यदनित्यं तत्त्व
मेवमिति साध्यव्याप्तिः सत्तात् अतर्कक्या साधना व्यापकत्वे सति इति एवं च नाति व्याप्तिः यत्कार्यं तत्त्व
मेयं न भवतीति साधना व्यापकत्वाभावात् प्रत्युत यत्कार्यं तत्त्वमेयमिति साधनव्याप्तेरेव सद्भावादतः
प्रमेयत्वं नोपाधिः साधना व्यापकत्वे सति साध्यव्यापक उपाधिः इत्युक्ते पूर्वानुमान एव शब्देन तत्त्वमु
पाधिः स्यात् तस्य यद्यत्कार्यं तत्त्वमेव नरदिति व्याप्तिः। शब्दपक्षे एव व्यतिचारेण साधना व्यापकत्वाद्य
नित्यं तत्त्वमेव नरदिति साध्यव्यापकत्वाच्च ततर्कक्या सति व्याप्तिरिति। साध्यपुरः सरोपाधिपुरः सरोपा

मिर्यथाशाकाद्यन्नपरिणतिः। शब्देतरत्वेतुयद्यपिसाध्यपुरःसाराव्याप्तिरस्ति ततश्चपियच्छेदेतरतद
 नित्यमिति। उपाधिपुरःसराव्याप्तिनोस्तिव्यभिचारात्। अतः समव्याप्तेरभावात्तदुपाधिः। साध्यसम
 व्याप्तिरित्युक्तेः। नित्यापृथिवीसावयवत्वादित्यत्रकृतकत्वमुपाधिः। स्वात्साध्यसमव्याप्तत्वात्तदुक्तं सा
 धनव्यापकत्वेति। कृतकत्वंसावयवव्यापकमिति नोपाधिः। ननुसाधिः कथंहेत्वासासव्याप्ति
 पक्षधर्मतयोरन्यतराविघटनाद्यपिरुद्धमेकांतिव्याप्तिविधेयतेत्यानशाकाद्यन्नपरिणामस
 ५५ इवमात्रेणमित्रापुत्रेविद्यद्युतेअतिप्रसंगान्नाप्यसिद्धकाकात्पयापदिष्टतत्पक्षधर्मतादिविद्य
 द्युते। उपाधिसत्त्वेपिमित्रापुत्रत्वंहेतोःपक्षमिष्टत्वादतोनायंदोषइति चेन्मेव। व्यभिचारेन्नायकत्वे
 नोपाधेर्दोषत्वात्। तथाहि। साध्यस्यव्यापकः उपाधिः साक्षाद्वर्तमानः सव्याप्यसाध्यमादायव्यावर्तत।
 व्यापकनिवृत्तौव्याप्यनिवृत्तेरावश्यकत्वात्तथात्रसाध्याभाववतिपक्षेविपक्षरूपेवर्तमानोहेतुव्यभिचा
 रीभवति। तदुक्तं व्यभिचारेन्नयनं कर्तव्यं नुपाधिर्मासिदोषतामिति। व्यभिचारेन्नयनत्वेव। अयंहेतुः
 साध्यव्यतिवृत्तिसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारित्वात्। यद्यप्यप्यव्यभिचारीतत्तद्व्याप्यव्यभिचारीय
 थापृथिवीत्वव्यापकद्रव्यत्वव्यभिचारिगुणत्वपृथिवीत्वव्यभिचारीतिसामान्यतः विशेषतस्तुमित्रापुत्र
 त्वंश्यासत्वव्यभिचारिशाकाद्यन्नपरिणतिव्यभिचारित्वात्प्रमेयत्वमिति। विपक्षबाधकतर्कशाका
 द्यन्नपरिणाममनरश्मामत्वयोर्वैधकशास्त्रदेवकार्यकारणभावावगमात्कारणभावेकार्यश्याम
 त्वाभावः। पक्षीकृतेमित्रापुत्रेशाकाद्यन्नपरिणतेरनिश्चयेपिसाधनाव्यापकत्वसंदेहाभावत्वेवसं
 दिग्भोपाधिः। एवंनिविद्धत्वाद्धनत्वादयाज्ञेयाइत्येकमिति विस्तरेण। केवकान्वयीहेतुलक्षयति।

पक्षव्यापकइति। पक्षव्यापकः केवकान्वयीत्युक्तेकेवकव्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिवारणायसपक्ष
 स्पर्शीत्युक्तं। एवमुक्तेः भूमानुमानेऽन्यव्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिवारणायस्तेविपक्षश्चन्यइतिविपक्ष
 शून्यः सपक्षस्पर्शीकेवकान्वयीत्युक्तेः शब्दोभिधेयश्चासुपत्वाध्वरिति। अत्रातोवक्तिपक्षव्यापकइ
 ति। वास्तुपक्षस्यपक्षमिष्टत्वाभावान्नदोषः। व्यापकपादनैवाभिधेयः शब्दवर्णीत्मकत्वादितिभारसिद्धो
 पियुदासः। एतावत्सुक्तोवक्तिरनुष्टुपदार्थत्वादिति। बाधितेतिव्याप्तिरतोबाधितविषयइति। एवम
 मिधेयः। शब्दः प्रमेयत्वादनभिधेयः। शब्दः आवणत्वाद्यतिरेकेषट्वदितिसत्यतिपक्षेतिव्याप्तिरतो
 सत्यतिपक्षइति। केवकव्यतिरेकिणलक्षयति। पक्षव्यापकः सपक्षश्चन्यइति। विपक्षाद्भावात्तत्तत्। के
 वकव्यतिरेकीत्युक्तेऽन्यव्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिरतः सपक्षश्चन्यइति। एतत्तद्व्योक्तोवेदः सर्व
 ज्ञवर्तकश्चासुपत्वाद्यः सर्वज्ञवर्तकानामवतिसवास्तुमो नमवति। यथात्मेत्यसिद्धोप्रसंगोः
 तोपक्षव्यापकइति। पक्षव्यापकइत्युक्तेकेवकान्वयिनिप्रसंगोतः सपक्षश्चन्यइतितद्व्योक्तोस
 र्वमनित्यसत्त्वादित्यत्रप्रसंगोतोऽविपक्षाद्भावात्तत्तत्। अयंतुविपक्षाभावान्नविपक्षाद्भावात्तत्तत्।
 विपक्षाभावस्यसर्वस्यपक्षीकृतत्वात् अतअयोक्तैसर्वकार्यप्रधानजनितकार्यत्वादितिप्रत्यक्ष
 बाधितेनुमानेप्रसंगोः तोबाधितविषयइति। एवमपिसर्वकार्यसर्वज्ञजन्यकदाचिकत्वान्यदेवं
 नतदेवंयथागगनंसर्वकार्यसर्वज्ञजन्यनमवति। प्रमेयत्वादाकाशवदितिसत्यतिपक्षवारणाय
 नतदेवंयथागगनंसर्वकार्यसर्वज्ञजन्यनमवति। प्रमेयत्वादाकाशवदितिसत्यतिपक्षवारणाय
 सत्यतिपक्षवारणायसत्यतिपक्षेति। अन्वयव्यतिरेकिणलक्षयतिपक्षेति। पक्षव्यापकइत्युक्ते

२५

अ

केवलव्यतिरेकिणिसंयोगतः सपक्षस्पर्शाति। तद्व्योक्तैकेवका न्ययितो विपक्षा व्यावृत्तैकेवकान्वयिनि इति
विपक्षभावात्तद्व्यावृत्ति। विपक्षा व्यावृत्तइत्युक्ते पुनः केवलव्यतिरेकिण्यति व्यावृत्तः सपक्षस्पर्शा
ति। एतद्व्योक्ता अनित्यवशब्दश्चास्यत्वे सति सामान्यत्वादित्यप्रसिद्धमेवेति। व्यावृत्तौ वक्ति पक्ष
व्यापक इति। एतद्व्योक्तौ परमाण्वेनित्याः मूर्तत्वाद्दृष्टव्यं न्ययव्यतिरेकिणि धर्मि ग्राहकमाहूत
वाधितेति व्यावृत्तौ वाधितेति। एवं नपि शब्दोऽनित्यः कार्यत्वा नित्यः शब्दः प्राबणत्वादिति सत्येति पक्षे
ति व्यावृत्तौ सत्येति पक्ष इति। पक्षव्यापकत्वादित्याना यत्तल्लक्षणमाह संदिग्धेति। संदिग्धसाध्यं
यस्य तस्य भावस्तत्वेनेति तल्लक्षणं तृतीयाह संदिग्धसाध्यव्यापकत्वं उपातत्वं प्रदादावति। व्या
प्तिमतो विशिनष्टि साध्यत्वेनेति। एवं वत्पक्षेति व्याप्तिस्तस्य पिसाध्यत्वेन उपातत्वात्। इच्छाभावेन ती
ययामनुबन्धस्योक्तत्वादत्। संदिग्धेति संदिग्धत्वेनोपातत्वं स्थाप्यदावति व्याप्तिमतो वदति। साध्यत्वेनेति।
अधिकरणत्वं सपक्षमित्युक्ते विपक्षे पक्ष। अपि अधिकरणेति व्यावृत्तः साध्येति। एवं नपक्षोऽतो निश्चिते
ति निश्चितं यत्साध्यं वदति। तस्याधिकरणमाधारः सपक्ष इत्यर्थः। निश्चितं वत् साध्यानाधिकरणं च
ति विग्रहः। अन्यधिकरणमित्युक्ते यस्य कस्याप्यनधिकपक्षादो प्रसंगस्तत्। साध्येति। एवं नुक्ते वक्तिमा
नयं पर्वतो भूयस्त्विति प्रयोगे महाद्वेपियदाकरा विहङ्गि मत्वेति नस्ति नवेति संदिग्धेतत्तदा तस्य
विपक्षत्वं नास्तीति तत्राति व्याप्ति सादर्थ्ये निश्चितेति पक्षादीनां त्रयाणामपि तत्वेन निश्चितानामेवानु
मिति जनकत्वात् साध्याभावात् त्वेन निश्चित एव विपक्ष इत्यर्थः। अर्थरूपमनुमानं स्वार्थः। शब्दरूपेण

२५

नुमानं परार्थमित्यर्थः पंचावयवोपेतं च शब्दरूपं ननु शब्दो नानुमानं लिंगानुसंधानं नरेण प्रमा
जनकत्वात् प्रत्यक्षवदित्याशंकाह। शब्दस्यापीति। शब्दस्यापानुमानत्वं कुतः। अनुमानविषयत्वेना
नावोपजीवकत्वेन वेत्यन्वयः। अनुमानस्य विषयः परोक्षः स एव विषयो यस्य शब्दस्य तस्य भावस्तत्वं
तेनेत्यर्थः। हेतोर्तृतीया तथा च शब्दो नुमानं प्रमाणत्वे सति परोक्षविषयत्वादनुमानवत्। तथा शब्दो अ
मानमविना भो वापजीवकत्वादनुमानवदिति। अविनाभावमपजीवतीति। अविनाभावोपजीवकः। क
यमपि चेदिति। अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गं काम इत्यत्रेता निपदानित्वस्मारितार्थसंसर्गजनपूर्वकाणि।
आकांक्षाद्योग्यतानि सन्ति धूमस्य दत्तात्। गामानयेत्यादिपदवत्। पदार्थसंसर्गादि वाक्यार्थः सचा
विनाभावोपजीवकत्वेनैव लिंगरूपेण शब्देनावगतं अतः। शब्दो नुमानमेवेत्यर्थः। तद्व्यावृत्तिरूपेणैव श
ब्दस्यार्थगमकत्वात् पूर्वहेतुसिद्ध इति दृष्टव्यं। प्रतिज्ञादीनां लक्षणमाह तत्रेति। वचनं प्रतिज्ञा इत्यु
क्ते पद इति वचनेति व्याप्तिस्ततो वक्ति पक्षेति पक्षधर्मवचनं हेतुरित्युक्ते पर्वतो वक्तिमानिति साध्य
स्य पक्षधर्मता वचनेति व्यावृत्तौ लिंगस्येति। शेषं पूर्ववत्। प्रतिज्ञादावति व्याप्तिवारणाय दृष्टान्ते
ति। एवं च यथागोस्तथा गवय इत्यादौ प्रसंगस्ततो अनुमानावयवत्वेतीति। प्रकारणात् ज्ञातव्यं।
लिंगस्येति वानुपजननीयं परामर्शतृतीयलिंगपरामर्शः वक्ति व्याप्य धर्मवानयमित्यादि व्यावृत्ति
स्पष्टलिंगसंबंधेन तस्मादित्येवंरूपेणाप्रयुक्तं निश्चितसाध्यवचनं निगमनमित्यर्थः। प्रतिज्ञायाम

तिव्याप्तिवारणायनिश्चितेति। दृष्टान्तेतिव्याप्तिवारणायलिंगेति। उपनयेतिव्याप्तिवारणायनिश्चितेति।
 दृष्टान्तेति आदिप्रत्युक्तत्वं समन्विता हतत्वं। हेत्वाभासंलक्षयति। अंगवैकल्पमिति। अंगानि पक्षध
 र्मत्वादीनि तैर्बैकल्यं न दन्त्यरहितत्वमित्यर्थः। अनिश्चितत्वं संदेहोपपत्तिरिति। तरणावलिंगत्वेनेति। पक्षध
 र्मत्वेनेति क्वचित्वाद्यः। तत्रापि पक्षधर्मतयेत्यर्थः। पक्षविपक्षस्पर्शित्वेनैकांतिकोपपत्तिरिति। तदर्थमा
 नेति। अनैकांतिकप्रत्ययवसितप्रकरणसमानां संदेहे कर्तृत्वेन संदिग्धव्यपदेशविधायक्यं युगपदेव ल
 क्षयति। साध्येति। साध्यं वचसाध्यभावश्चेमौ साध्यो यस्य स साध्यतदभावसाध्यस्तस्य भावत्वं विरुद्धे
 साध्यभावासाध्यत्वं असिद्धे सदनुमाने वा साध्यसाध्यत्वं तन्निवारणार्थं उभयं साध्यत्वं उक्तं। तत्र प्रमेयत्व
 स्यान्नैकांतिकस्य साध्यतदभाववृत्तित्वेनोभयसाधनसंभवात्। अनध्यवसितस्य पक्षमात्रवृत्तित्वेनो
 भयसाधनसंभवात्। प्रकरणसमस्य साध्यतदभावयोः समत्वेनोभयसाधनसंभवात्। उभयसाध्य
 त्वं अन्यतरनिर्णयाभावादेव संदिग्धत्वं। अवरं स्वयं न हृत्तीयविस्तरमिवातु नोच्यते। क्वचिन्नेदका
 न्तिकानवध्यवसितयोः पृथग्लक्षणं दृश्यते। तदा संदिग्धत्वादेन सत्यतिपक्षपवगाद्यः। पूर्वपाठएव सा
 र्वत्रिकः। टीकांतरे संमतश्चेति। बालंलक्षयति। उपजीव्येति। उपजीव्येनौधिकबुद्धेनेप्रमाणेन निश्चि
 तः। साध्यविपरीतः साध्याभावो यस्य तत्वं तदित्यर्थः। साध्यविपरीतत्वं संदिग्धपर्वतेत्युपपत्तिरिति। अतः
 सदनुमाने। निव्याप्तिवारणायनिश्चितेति। लक्षजात्यादिना निश्चितसाध्यविपर्यये सदनुमानेति

व्याप्तिवारणायप्रमाणेति सत्यतिपक्षेतिव्याप्तिवारणाय उपजीव्येति। तर्कलक्षयति। अनिश्चितेति। अनि
 श्चयव्यापकं प्रमाणावादि रूपं तस्य प्रसंजनं तर्क इत्यर्थः। त्वं चौरस्त्वमपि चौर इत्यादि मतानुहायीति अनि
 व्याप्तिवारणाय व्यापकेति। मरा दूरे वद्विर्नास्ति धर्मोपि नास्तीत्यादि प्रसंजनेति व्याप्तिवारणायैति शेषेति।
 प्रसंजनं लक्षयति। तुल्यत्वेनेति। तुल्यत्वं समानदेशका कवस्त्वात्वं। अभावयोर्व्याप्तिमूलमिति वावत्। य
 त्रयदा वद्विर्नास्ति तत्र तदा धर्मोपि नास्तीति प्रमाणीयते। एवं चाभावयोर्मध्ये तुल्यत्वेन हेतुना यत्प्रत्यक्षभाव
 वचनं प्रतिकूलोभाववचनं तत्प्रसंजनमित्यर्थः। प्रत्यक्षभाववचनं प्रसंजनमित्युक्ते च दिसुखं तर्हि दुःखं नेति
 वचनेति व्याप्तिरतोभयोर्भेदिरिति। एवमुक्तेष्वप्यन्यनिर्णयानिर्जकं न स्यादिति। वचनेपि प्रसंगस्ततः तुल्य
 त्वेनेति। व्याप्यभावोपे व्यापकाभावोपे प्रसंजनमिति रस्यं। अभावयोः प्रत्यक्षभाववचनमित्येतद्वाङ्म
 ल्याभिप्रायेण वस्तु यदि पीतं जळपटमंतराक्षयतर्हितद्विशिष्टमात्रपि देहदित्यादौ भावयोरपि प्रसंज
 नं स्यादृष्टत्वात्प्रत्यक्षत्वं लक्षयति। दिति निद्रादौ पेषणं दृष्टं दंतः करणं मनो तत्तज्जन्यज्ञानमित्यर्थः। जागरे च द
 ज्ञानं व्युदासाय अंतःकरणजमिति। जाग्रस्तुरेवादि ज्ञानव्युदासाय दृष्टेति जागरणसंज्ञनं व्युदासाय
 निद्रेति। केवनिद्रेत आह। योगजेति योगोभ्यासेन जनितो धर्मो योगजनस्तं नानुगृहीतस्यासहक
 तस्य मनसो निरिन्द्रियप्रदेशे बाह्येन्द्रियसंबंधरहितत्वे कवर्तनं नी इत्यर्थः। समुधावतिव्याप्तिवो
 रणाथयोगजधर्मानुगृहीतेति। निर्विकल्पकमित्युक्तेऽप्येति व्याप्तिरतो वस्तुपद। एवं च सविकल्पक
 प्रमाणा मतो मानेति। इन्द्रियोदौ प्रसंगवारणावग्रहणमिति निर्विकल्पकेति। व्याप्तिवारणाय सविकल्प

कलक्षणविशिष्टपदं वस्तुग्रहणं प्रत्यभिज्ञेत्युक्तेऽभिज्ञायामतिव्याप्तिरतोऽतीतेत्यादिउत्तरलक्षणं
 त्रयं सुगमं। उद्भवमूहति व्युत्पत्त्यैव तलक्षणं स्पष्टमिति त्वाऽनवसायलक्ष्यमिति। अनालिंगितेति। अ-
 नालिंगितेऽस्मिन् उभे कोटीयस्यानवधारणज्ञानस्य तदनवसाय इति समासः। ननु कोटिद्वयसंबंध-
 वनास्तीति तथा वसति संतर्भावानुपपत्तेः। अनवधारणज्ञानं स्थाणुपुरुषसं देहेति व्याप्तं भूतानालिंगि-
 तेत्यादि। सुखमेव लक्षयति। प्रयत्नोत्साद्येति। प्रयत्नोत्साद्यं साधनं। स्वर्गादितेदधीनं तज्जन्यमित्यर्थः।
 सुखसांसारिकमित्युक्तेऽपि भिन्नतेनित्यसुखेति व्याप्तिरतः। साधनाधीनमिति। स्वर्गेति व्याप्तिवारणाय
 यत्किंप्रयत्नोद्येति। इच्छामात्राधीनं वतत्साधनं। वतिविग्रहः। साधनसाध्यत्वं इच्छाधीनसाधनसाध्य-
 त्वं वासांसारिकेष्वस्तीति। तद्वारणायमात्रेति। इवत्वमेतलक्षयति। सांसिद्धिकत्वमिति। सुगमं। लक्षणद्व-
 ये इवत्वमित्युक्तं यत्रापि संबंधीयां अतो गगनालोकयोः प्रसंगः। वेगभावनालक्षणे सुगमेऽस्ति तत्वापा-
 दको गुण इत्येकस्ति तत्वापादकः। संस्कार इत्यपरमिति। लक्षणद्वयं दृष्टं। द्वयेति व्याप्तिवारणाय गुणा इति
 वा संस्कार इति विशेषणं। रज्जुत्वापादकसंस्कारस्ति तत्त्वापादक इति कुचित्वाठः। सतु वेदजनकेऽप्या-
 पक इत्युपेक्षणीयः। तस्मात्प्रति तत्त्वापादको गुणः संस्कारः। स्ति तत्त्वापादक इत्येव लक्षणं विभक्तिं न दृष्टव्यं।
 इच्छायांतरांतरादातां अनुक्तानि लक्षणा निस्वरूपा निस्वरूपे वतः। इष्टव्या निगुणानामुक्तमव्यापकत्वादि
 लक्षयति। अव्यापकत्वमित्यादिना समानेदोषो यस्य तत्संभावः। सादेश्यं एकत्व इति यावत् ॥
 सादेश्यं रूपरसादी वर्तत इति ज्ञातेति। परत्वाभावसादेश्यं घटत्वस्य वर्तत एव। अत उक्तत्वेति। ए-

कस्मिन्नेव घटे गृह्ये कसंयोगतदभावो वर्तत इति संयोगो व्यापकः। एवमन्यत्रापि। व्यापकलक्षणं स्पष्टं
 विहितादिलक्षणत्रयं सुगममेव। जात्युपाध्यालक्षणमाह निबीधमिति। बाधकं तु। व्यक्तेरभेस्तुल्य-
 त्वं संकरोथानवस्थिति। रूपरानिसंबंधो जातिबाधकसंयद् इति व्यक्तेरभेदः। आशादो तथा हि भूत-
 त्वमुक्तत्वापरिहायाकाशे मूर्ते वर्तते। मूर्तत्वं बाधकत्वापरिहायमेव न स्पष्टं भूतत्वं परिवर्तते। तदुभयं रश्मि-
 दिवत्तुष्ट्येव वर्तते इति। परस्परपरात्वे तात्तावसा मानाधिकरणयोर्धर्मयोः सामानाधिकरण्यं लक्ष-
 णं सांकर्यं। भूतत्वमूर्तत्वयोर्भवति। तदुक्तं। अन्योन्यपरिहारेण भिन्नव्यक्तिवैशिष्ट्यं। सामान्ययोः स-
 म्वेशो जातिसंकुच्यते। अन्योन्यपरिहारेण वर्तमानयोः सामान्ययोरेकत्ववत्समावेशरूपबाध-
 कत्वमस्ति। विरुद्धयोरेकत्वसंदेशात् योगात्। एतदुभयमुपाधिसामान्यमेवात्रोदाहरणद्वयेनेति।
 अनवस्थिति जाति जात्यंगीकारे। रूपाहा निर्विशेषादोऽसंबंधः। समवायादौ समवाये समवायः। गीका-
 रात्। एवं विधिजातिबाधकाभावे यत्सामान्यं संज्ञादि बाधके लोपाधिकं सामान्यमित्यर्थः। चट्टाद्युपा-
 दिति। सुगमं। ज्ञानविषयभ्रमस्य न प्रमाविष्टत्वमपिलक्षयति। तत्त्वज्ञानेति तत्रापि। अवच्छेदकत्वं
 व्यापकत्वं विषयत्वमितियावत्। तद्वत्सं देहविषयेऽप्यस्तीति। अत उक्तं तत्त्वज्ञानेति। तथापि न व्या-
 प्तिः। धर्मशतत्वज्ञानवेद्यत्वात् तौ नियमेनेति। नियमेन सकृदेत्यर्थः। यदुक्तं संख्याया इव गुण-
 इति। तत्र संख्याया गुणांतरमवित्तेन गुणादौ कथं संख्या अनवर इत्यत आह गुणादिषु। संख्य-

यासहगुणादीनां प्रत्यासत्तिरेकार्थसमवायलक्षणानि बंधनस्तत्कारण इत्यर्थः। प्रत्यासत्तिः संबंधः।
 यद्वा संख्येयप्रत्यासत्तिः उपसंहरति। अतएवेति न्यवहारस्येति शेषः। अतएव उच्चारिकत्वादेवेत्यर्थः। कार-
 तां लक्षयति। कार्योत्पादकत्वमिति। उत्पत्तेः संप्रसक्तोत्कार्यत्वं पदं। कार्योत्पादकं समवायिकारणमि-
 त्युक्ते निमित्तादौ प्रसंगे अतः स्वसमैवेति। अवधृतं निश्चितसामर्थ्यं यस्य तत्तथा एवं विधंचतस्र-
 मेवाधिकारणप्रत्यासन्नं वेति विग्रहः। अवधृतेत्युक्ते समवायिनिजतिव्याप्तिरतो वक्तुं समवायिकारणप्र-
 त्यासन्नं वेति। समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वं द्विधा कार्यकारणसमवायौ यथा। तंतुसंयोगस्य पटेन करणैका-
 र्थ्यसमवायौ यथा तंतु रूपस्य पट रूपसमवायिकारणेन पटेन तंतो तु समवायः समवायिकारणप्रत्यासन्नमि-
 ति नोत्पत्तं प्रतितंतु रूपस्य तंतु रूपस्य कारणतापत्तिरतो अवधृतेति। तयोश्चान्यथा सिद्धत्वात् नवधृतसाम-
 र्थ्यं निमित्तकारणं लक्षणं स्पष्टं। मूर्तेर्लक्षणमिति इत्युक्तेति। इयत्तापरिच्छेदः अविभक्तमिति यावत्। इयत्ता-
 वच्छिन्नं यत्परिमाणं तं योग इत्यर्थः। आकाशमावति व्याप्तिवारणाय इयत्तावच्छिन्नेति। अमूर्ते लक्षणं
 स्पष्टं। कारणप्रसंगात्सामग्री लक्ष्यमिति कार्येति। कार्यो व्याप्तिवारिणी सामग्रीत्यर्थः। सर्वलक्षणमूकं भू-
 तोद्देशस्य लक्षणमाह। संज्ञेति। लक्षणवाक्ये नि व्याप्तिवारणाय संज्ञा मावेति। एवं लक्षणमभिधा-
 यति वित्ताधुर्मर्शयेत्। संप्रति गुणादीनां द्रव्येषु सन्निवेशमाह। रूपेत्यादिना। पृथिव्यदकात्मनां
 चतुर्दशगुणवत्त्वं। तेजस्मेकादशगुणाः। वायौ नवैश्वरमनसोत्तरेष्टौ गगनेषु। दिक्काळयोः पंचेति।
 इदमेव तर्धर्मिणां साधर्म्यं अन्यपेक्षया च वैधर्म्यं। कर्माश्रयमाह कर्मेति। मूर्तेर्द्रव्यारण्यमेतत्साधर्म्यं
 इतरपेक्षया वैधर्म्यमित्यर्थः। इतरपातदत्तावत्त्वं निश्चितं तद्रव्यादीनां वयाणां साधर्म्यमाह सा-

नि नान्येति। इतरेषां निःसामान्यत्वं साधर्म्यमुक्तं भवति। विशेषाणां साधर्म्यं वैधर्म्यमाह। विशेषादिति।
 समवायाभावयोः साधर्म्यमाह। समवायेति। कार्यद्रव्यसाधर्म्यमाह इत्युक्तेति। अकार्यद्रव्यसाधर्म्य-
 माह। अकार्यमिति। ग्रंथस्य च। एतत्किंचित्साधर्म्यं अभिधाय द्रव्यादीनां विनाशमाह विनाशस्त्विति।
 समवायिनाशद्रव्यनाशाय पाततु नाशात्पटनाशः। असमवायिकारणनाशाद्यथा परमाणुसंयोगा-
 शाद्गुणकनाशः। गुणस्य नाशं निरूपयति। गुणस्येति। दृष्टान्ते श्रूयमाणस्य कारणपदस्य अत्येकम-
 भिसंबंधगतेषां नाशश्चाविरोधी गुणश्चेति दृष्टं। पटादिगुणानां समवायिघटादिनाशान्नाशः।
 आद्यसंयोगविभागासमवायिकारणयोर्नाशात्संयोगजनसंयोगविभागजविभागयोर्नाशः। अपेक्षाबुद्धि-
 निमित्तकारणनाशात्परत्वकारणनाशात्परत्वद्वित्वद्विपृथक्तादीनां नाशः। उत्तरशब्देन विरोधिना पूर्व-
 शब्दस्य। उत्तरज्ञानेन पूर्वज्ञानस्य दुःखवादि विरोधिगुणात्सुखादिनाशः। कर्मणे नाशमाह कर्मण इति।
 समवायिनाशाद्यथा विनाशस्य द्रव्यगतकर्मणः। असमवायिनाशाद्यथा शरवेगनाशात्तु इत-
 र्कर्ममात्राविगवतशरादेः कर्मणो भिन्नाद्युत्तरसंयोगो नाशः। अभावस्य विनाशमाह। प्रागिति। अ-
 न्यान्याभावः केनाचिन्मते नित्यः। नहि चरेत्तदन्तो साभावो वश्यति। अन्यथा विनष्टं च द्रव्य-
 पदे त्वापत्तेः अन्येन्याभावस्य नादात्म्यरूपत्वान्नापि तत्प्रतियोगिनाशात्। सोपि विनश्यती-
 त्यमुपेत्युक्तं उत्पत्तिनिरूपयगुणस्येतास्य च ग्रंथः। गुणस्याविति। समानजातीयं तंतु रूप-
 दिपटादिरूपस्यासमवायिकारणअसमानजातीयं द्रव्यगुणपरमाणुद्वित्वं सुखा-

दिप्रत्यामनसंयोगः विभागवेगानां च कर्मासमवायिकारणं साधारणं विमित्तकारणमाह। निमित्तेति। आ
 दिशब्देन देशका कदृशदि। अभावस्योत्पत्तिमाह। अन्योन्याभावोति। अन्योन्याभावस्य कापिसमवायाभा
 वान्नसमवायिकारणं। समवायिकारणाभावात्। प्रत्यासन्नसमवायिकारणं न। समवायिकारणाभा
 वात्। प्रत्यासन्नसमवायिकारणमपि निति। केवकनिमित्तादेवोत्पत्तिरित्यर्थः। अस्तंताभावप्रागभाव
 योनेत्यति। यद्यप्यन्योन्याभावस्यात्यति। नहि घटस्य प्रति योग्यनुत्पत्तावन्योन्याभावो नास्ति। तथा
 चानुत्पन्नो घटो न्योन्याभाववतीति प्रयोगस्यात्तथापि घटेनुत्पत्तेः अन्यमयं नभवतीति स्पष्टं ज्ञायत इति
 तदनुसारेणोत्पत्तिरुक्ता। नन्वभावो नाम कश्चित्पदार्थोऽस्ति। येन तस्योत्पत्तिविनाशविचारः कर्तव्यो भ
 वेत्। तथाहि। भावांतरमेव भावांतरापेक्षया अभाव इति व्यवह्रियते। परंतु न व्यवहारविषयः। पदा
 र्थोऽंतरमस्ति मो नाभावात्। नास्तीति प्रत्ययो नानास्तीति व्यवहारानुपपत्तिः। तत्र मानमिति चेत्। न
 प्रत्यक्षस्याभापत्तेः श्रुतकोदिभावालं वनत्वं नान्यसिद्धत्वात् ननु नास्तीति प्रत्ययव्यपदेशयोर्भेदो
 तलालं वनत्वं घटवत्पि भूतकं भावप्रतीति व्यवहारोत्पत्तामिति चेन्मेवं। केवकस्य भूतकस्याभाव
 व्यवहारोत्पत्तात्। घटवद्भूतकद्वयभूतकत्वं। केवकत्वं। तत्रान्योन्याभावो व्यवहारो घटपटादिस्वरू
 पेण संसर्गाभावव्यवहारस्तु कपाकभूतकादिनभवति। कपाकप्रागभावप्रभेदो भावयोः व्यवहा
 रः। भूतकेत्यंताभावव्यवहारः। अतो नातिरिक्तो भावे मानं किंचित्पदार्थमाहति प्राप्ता करुण्यथाहुः।
 भावांतरमभावो हि कदाचित्पेक्षया भावांतरादभावो हि कदाचित्पदार्थमाहति प्राप्ता करुण्यथाहुः।
 अत्रोच्यते। अ

भावस्तादितिरिक्तो भूषेयः। अन्यथा न त्वतीति व्यवहारयोनाकं वनत्वं स्मात्। तथाहि। व्यवहारो व्यवह
 र्तव्यपदार्थज्ञानसाधनसाधनवद्यदि स्वरूपं भूतकं वा व्यवहर्तव्यं। किं त्वभावो तत्। ज्ञानं न च ते
 न विना न संभवत्यतो भावे ज्ञानविषयोतिरिक्तास्तीति न प्रत्यक्षोदरन्यथा सिद्धिपक्षत्वात्। अपि च स्व
 रूपस्यान्योन्याभावत्वे दूरानरुसमहे न पन विषयीकृते एकानेकजिज्ञासान स्यात्। स्वरूपग्रहणेने
 वान्योन्याभावस्तु भेदग्रहात्। अन्यत्र ज्ञादयं सर्व इति भ्रमो न स्यात् स्वरूपग्रहणेने वरज्जुरिति ज्ञाता
 त्। अविवेकाय हा भावान्तास्त्वैव। विभक्तो मते सर्वज्ञानानां यथार्थत्वादिति चेन्न। रज्जुर्मपासर्पा
 ज्ञातिसर्वलोकानुभवोऽपि प्रसंगात्। लौकिकपरिष्कृतसिद्धविभ्रमानं गीकारे गुरो लघुत्वापत्ते
 र्वा। अपि च केवकं भूतमकभुवद्वयत्र किमिदं केवल्यं। भूतकमात्रं चेत्। घटवत्पि प्रसंगात्। अभा
 वाधारतमिति चेदभावस्वीकारापत्तेः। अभावाधारत्वज्ञानमंतरेण घटवद्भूतकमिन्नत्वज्ञानाभा
 वात्। तस्माद्व्यवहारान्यथानुपपत्त्यातिरिक्तो भावो भूषणं तव्यः। अतस्तयो रत्यत्यादिविभागो सफ
 कः। ननु भवत्वभावोऽधिकस्तथापि अत आह। कं प्रमाणं किमिति चेत्। किंचित्पदार्थं इह भूतके घटो
 नास्तीति कश्चिदनुमानं। यथा कारणभावे कार्यभावः। ननु भूतके घटो भावग्रहो न प्रत्यक्षेण इन्द्रिया
 भावयोः संबंधानिरूपणादपि तु योग्यानुपलब्ध्या समग्र्यते। इन्द्रियं चाधारमात्रग्रहे उपक्षेपान्ननु
 तर्ह्यधस्यापि त्वगिन्द्रियेणाधारपटग्रहे नीकरूपप्रतियोगीस्मरणे नीकभावप्रसंगः। सममते त्वं
 स्यप्रतियोगिनीकरूपग्राहकवक्ष्यो भावान्ताय ग्रह इति चेन्न। मभापिहितत्रप्रतियोगिग्राहकेण

द्वियेणाधिकरणग्रहणाभावात्तात्प्रसंग इति चेत् । उच्यते । इह भूतं कथं नो नास्तीति । तानमिन्द्रियज
 व्यस्योक्तत्वात् । रूपज्ञानवदित्यनुमानादभावस्येन्द्रियग्राह्यत्वं । न चापरोक्षत्वमसिद्धं । इन्द्रियन्व
 यव्याप्तिरेकाः । ननु विधानेन तत्साधनात् । बाधः इन्द्रियसंबद्धः । भूतकविशेषस्य भावस्येवैन्द्रियाभा
 वसंबद्धत्वात् । तथा अभावज्ञानपरोक्षं अज्ञातकरत्वात् । रूपादिज्ञानवदिति । अनवस्थाद्वयोर्भेदनु
 पलक्ष्येण तातवा एव करणतांगीकारात् । अन्यथा योग्यानुपलक्ष्या अभावग्रहोप्रतियोगिग्राहकं
 द्वियेणाधारग्राहस्य सहकारित्वाभ्युपगमात् । बाधोरुपभावग्रहो न स्यात् । तत्र रूपग्राहकेण चक्षुषा
 बाधोरग्रहानु । न च बाधोरुपभावात् । नुमानादभावः । लिंगाभावात् । रूपवत्तयानुलभ्यमानत्वस्य लिंग
 गत्वैवायुविशेषकानुमितिरेव स्यान्न रूपभावविशेषकानुमितिरेव बाधोरुपभाव इति तद्विशेष्यकत
 बुध्यनुपपत्तेः । तस्मात्कविर्दिष्टं क्वचिदनुमानमभावग्राहकमिति सिद्धं । ननु शास्त्रस्य त्रिविधाप्रवृत्तिः ।
 उद्देशोलक्षणं परीक्षा चेति । ततः शास्त्रैकदेशसंबंधो भवति प्रकरणे उद्देशलक्षणवत् । परीक्षाधिकर्तव्यं त्यत
 आह । अपरमिति । एतत्पठित्वा इतरपठने सुबोधमित्यर्थः । यद्वा अपरेष्वन्तरं भेदालक्षणीया वैशि
 ष्याविशेषणादय इत्यत आह अपरमिति । सुबोधत्वमेव दर्शयति वैशिष्ट्यमिति । यद्वा परीक्षादि
 कं भवतु सुबोधलक्षणं नुविशिष्टादेः कस्यांतस्त्वभावितस्य कुतो नाह । अत आह वैशिष्ट्यमिति । नी
 कमुत्पलमित्यत्र नीकेत्यादिनीकव्यावृत्तिरुत्पलकक्रियते । अतो न्यव्यावृत्तिः । वैशिष्ट्यमित्यर्थः ।
 विशिष्टादिविशेषणाधीनमिति तल्लक्षयति । समानमिति । भावतकव्यावृत्तिबुद्धिजनक इतरव्यावृत्त्या

समानमेकं अधिकरणं यस्य तथा इत्थं विशेषणस्या इन्द्रियानुसृत्य सममेकस्मिन् दंडिनिवर्तमानत्वात् । समानाधिकरण
 मित्यर्थः । व्यावर्तकं उल्लेखेन तदावप्यस्तीति ततो विविधमिति समावेति । समानाधिकरणमित्येवोक्ते रूपादिप्रसंगस्ततो व्या
 वर्तकेति न हि रूपादिविस्तृते किंचित्स्वचित् कुतश्चित् कश्चिन्मन्व्यावर्तते । किंचित्सामानाधिकरण्यमतो आह । एके
 ति । एका समानाधिकरण्ये लक्षणे परद्वयोः । तदा न्यतस्तदभिधेयत्वं तद्विशेष्यत्वमित्यर्थः । एतन्मुख्यमभिधीयते । अवयवार्थस्तु उक्त
 इत्याह । परद्वयत्वं । मदाभिस्तापसस्तादिदेव्यधिकरण्येप्यस्तीति । तद्वादासाय एव विभक्त्यतेति । इतरव्यावृत्तिरूपवैशि
 ष्यावेक्षितत्वादुपलक्षणमपिलक्षयति । अधिकरणमिति । इतरव्यावृत्त्या विविधं विरुद्धं भिन्नमधिकरण्यस्य तत्तत् । जरादीनां
 मितरव्यावृत्त्यासंदेहवन्नमानत्वमभियमाभावात् । अवच्छेदकं व्यावर्तकं । विशेषणमिति व्याप्तिवारणाय अधिकरणमिति अधिकरण
 लक्षयति भिन्नेति स्पष्टं । सामान्यमित्येवोक्तेः । एतेन अधिकरणलक्षयति । जातीति । जात्याप्रत्यासत्तिः संबधो यस्य तत्त्वमधिकरण
 मित्यर्थः । यद्वा अधिकरणत्वं अधिकरणमिदं धर्मः । सवजातिमैव धर्मवैयर्थ्यं ननु जातिप्रत्यासत्तेः सामान्यादावभावात्स्याधिकरणत्वं
 न स्यात् । तथा च प्रमेयसामान्यमिति विविधप्रत्ययानुसृता । सामान्यदेशाधिकरण्यभावात् । न च संयोगादिसंबधभावात् । प्रमे
 यत्वमनेन अधिकरण्येण नैव सामान्यादीति नाया अभावसमवायाद्यर्थो ग्राह्यत्वं स्वतंत्रसंबधस्य सत्त्वात् । अन्यथा भूतक अभाव इति धी
 न स्यात् इति चेत् नैव । प्रमात्वमेव प्रमेयत्वप्रमेयप्रमाद्वयपरंपर्यावर्तमानत्वादुपाधिव्यपदेशलभते । एवमभिधात्वमेव अभिधेयत्वं
 पश्चिक्त्रिधात्वमेव पावकत्वपश्चिक्त्रिधात्वसंबधत्वात् तत्कर्तृवर्तमानं उपाधिरित्युच्यते । न चैव । सामान्यादेर्जात्याधारत्वात् । जातिमत्त्वप्रमे
 यप्रसिद्धा इति । बाधो साक्षात्संबधभावेन जातिमत्त्वप्रदेशाभावात् । तस्मात्परंपर्याजातिसंबधोत्येवेति सामान्यादीनामधिकरण
 त्वविरुद्धमिति प्रमेयसामान्यमिति उपदेशोपि धार्यते । अवाजात्यासंभेकार्थसमवायलक्षणाप्रत्यासत्तिसामान्यादावस्तीति तेषाम
 अधिकरणत्वं न्याहृत्यते । यद्वा संयोगसमवायसंबधभावेन आधारत्वमधिकरणत्वं अतः । सामान्यादीनां दोषचारिकमिति सिद्धं ।
 प्रत्यासत्तिप्रसंगेन बुद्धिरुचिबुल्लक्षयति सकृदेति यदावति व्याप्तिवारणाय सकृदेति संयोगेनामनुतसिद्धिरतस्तोलक्षयति
 विद्यमानवोरिति । यद्यपि विद्यमानयोरित्यर्थः । प्रत्यक्पदाभावेन संभवस्य स्यात् । तदुक्ता तसिद्धिरप्युक्तसिद्धिरिति । आधारसा

